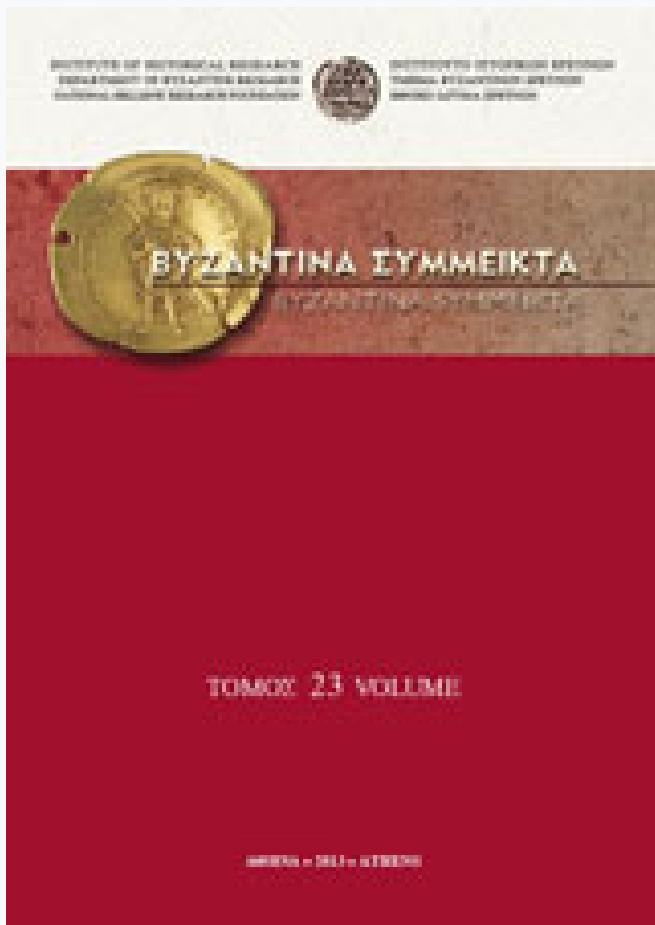

Byzantina Symmeikta

Vol 23 (2013)

BYZANTINA SYMMEIKTA 23

Τοπογραφικά του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο (9ος-12ος αιώνας)

Γεώργιος Νέστορος ΠΑΛΛΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.1124](https://doi.org/10.12681/byzsym.1124)

Copyright © 2014, Γεώργιος Νέστορος ΠΑΛΛΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΠΑΛΛΗΣ Γ. Ν. (2014). Τοπογραφικά του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο (9ος-12ος αιώνας). *Byzantina Symmeikta*, 23, 105–182. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1124>

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΛΛΗΣ

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΟΥ ΑΘΗΝΑΪΚΟΥ ΠΕΔΙΟΥ
ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (9ΟΣ - 12ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ)*

*Εἰσὶ γὰρ καὶ παρ' ἡμῖν χωρία κατάρρυντα
καὶ ἀνθινὰ καὶ πολὺδένδρα*
(ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, Επιστολή 9.15-16)

Η έρευνα για την τοπογραφία και τα μνημεία της μεσοβυζαντινής Αθήνας έχει κάνει σημαντικά βήματα κατά τις τελευταίες δεκαετίες, αφενός χάρη στις μεγάλης κλίμακας ανασκαφές που υπαγόρευσαν τα δημόσια έργα μέσα και γύρω από το ιστορικό κέντρο της πόλης¹, αφετέρου με

---

* Ευχαριστώ τον κ. Σταύρο Μαμαλούκο, επίκουρο καθηγητή της Σχολής Αρχιτεκτόνων του Πανεπιστημίου Πατρών, ο οποίος έκανε χρήσιμες παρατηρήσεις στο κείμενο της παρούσας μελέτης. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στην ΚΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, για την άδεια αναδημοσίευσης των σχεδίων των εικόνων 7-9, στο Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη για τη διάθεση των φωτογραφιών των εικόνων 2-3, καθώς και στον κ. Πασχάλη Ανδρούδη, νεοεκλεγέντα λέκτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, για την παροχή στοιχείων σχετικά με τον ναό του Ταξιάρχη στον Κορδυδαλλό. Για τη βοήθειά τους σε ποικίλα θέματα ευχαριστώ τέλος τους φίλους συναδέλφους Σοφία Γερμανίδου-Χάντζου, Γιάννη Καλλιοντζή και Πρόδρομο Παπανικολάου.

1. Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, Αρχαιολογικές μαρτυρίες και μνημεία στην πορεία εκτέλεσης των Μεγάλων Έργων. Η περίπτωση της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στους Νομούς Αττικής και Βοιωτίας, στο: *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα. Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας* (Επταύργιο Θεσσαλονίκης, 18-20 Σεπτεμβρίου 2003), *Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 2004, 49-61. Λ. ΠΑΡΛΑΜΑ - Ν. ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών. Κατάλογος έκθεσης*, Αθήνα 2000, σποραδικά. Στις μεγάλης κλίμακας ανασκαφές θα πρέπει να συμπεριληφθεί και αυτή του οικοπέδου "Μακρυγιάννη" για την ανέγερση του νέου Μουσείου Ακροπόλεως (βλ. ΣΤ. ΕΛΕΥΘΕΡΑΤΟΥ - Ν. ΣΑΡΑΓΑ, *ΑΔ* 54 (1999) 45-56, εικ. 5-13. ΣΤ. ΕΛΕΥΘΕΡΑΤΟΥ, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004) Β'1, 147-152, εικ. 26-33.

μία σειρά νέων δημοσιευμάτων που εξετάζουν τους σημαντικότερους ναούς της αλλά και γενικότερα ζητήματα της ζωής και της εξέλιξής της². Την πρόοδο αυτή συνοψίζει και επαυξάνει με νέα στοιχεία ο καθηγητής Χαράλαμπος Μπούρας στην πρόσφατη, σχετική μονογραφία του³. Αντίθετα, παραμένει ασαφής και με πολλά κενά η εικόνα της κατάστασης

2. Οι βασικοί τίτλοι της τελευταίας εικοσαετίας: Ε. ΤΟΥΛΟΥΠΑ, Ο Άγιος Ασώματος στα Σκαλιά, στο: *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. 2, Αθήνα 1992, 593-600, πίν. 335-339. Α. CUTLER, The Christian Wall Paintings in the Parthenon: Interpreting a Lost Monument, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΙΖ' (1993-1994), 171-180. CH. BOURAS, The So-Called Cell of the Athenian Stylite, στο: *Architectural Studies in Memory of Richard Krautheimer*, εκδ. C. STRIKER, Mainz 1996, 23-26. Ν. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Η τοπογραφία της Αθήνας κατά τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο, στο: *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών. Επιστημονικές-εμπμορφωτικές διαλέξεις*, επιμέλεια έκδ. Ε. ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα 1996, 137-156. Τ. ΤΑΝΟΥΛΑΣ, Τα Προπύλαια της αθηναϊκής Ακρόπολης κατά τον μεσαίωνα, Αθήνα 1997. CH. BOURAS, The Daphni Monastic complex reconsidered, στο: *Αετός. Studies in honour of Cyril Mango, presented to him on April 14, 1998*, εκδ. I. ŠEVČENKO – I. HUTTER, Stuttgart und Leipzig 1998, 1-14. Ο ΙΔΙΟΣ, Μεσοβυζαντινή Αθήνα. Πολεοδομία και Αρχιτεκτονική, στο: *Αθήναι. Από την Κλασική εποχή έως Σήμερα (5ος αι. π.Χ. – 2000 μ.Χ.)*, Αθήνα 2000, 220-245. Ν. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Ψηφιδωτά και τοιχογραφίες στις βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες της Αθήνας, στο: *Αθήναι. Από την Κλασική εποχή έως Σήμερα*, 246-279. CH. BOURAS, The Middle Byzantine Athenian Church of the Taxiarches near the Roman Agora, στο: *Mosaic. Festschrift for A.H.S. Megaw*, London 2001, 69-74. Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΙ-ΛΑΡΡΑ, Medieval Athens, στο: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, εκδ. Α.Ε. ΛΑΙΟΥ, v. 2, Washington, D.C., 2002 [DOS 39], 639-646. Τ. Τ. ΚΑΛΑΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, Μεσαιωνικοί ναοί της Αθήνας από σωζόμενα σχέδια του Paul Durand, Αθήνα 2002. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ – Λ. ΜΠΟΥΡΑ, Η έλλαδική ναοδομία κατά τὸν 12ο αἰώνα, Αθήνα 2002, σποραδικά. Ε. ΚΟΥΝΟΥΠΙΩΤΟΥ-ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ, Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς. Συμβολή στην ιστορία του μνημείου, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΚΔ' (2003), 55-62. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, The Soteira Lykodemou at Athens. Architecture, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΚΕ' (2004), 11-24. Ν. ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΥ, Βυζαντινή Αθήνα/Byzantine Athens, Αθήνα 2004. Ι. ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ, Ιερά Μονή Πετράκη. Ιστορία – Αρχιτεκτονική – Γλυπτός διάκοσμος – Ζωγραφική, χ.τ., χ.χ. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Επανεξέταση της Μεγάλης Παναγίας Αθηνών, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΚΖ' (2006), 25-34. Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ, Ο πανεπιστημιακός ιερός ναός της Καπνικαρέας στην Αθήνα. Ιστορικές, τυπολογικές και μορφολογικές παρατηρήσεις, στο: *Εὐεργεσίη. Τόμος χαριστήριος στον Παναγιώτη Ι. Κοντό*, τ. Β', Αθήνα 2006, 519-544. Α. ΚΑΛΔΕΛΛΙΣ, *The Christian Parthenon. Classicism and Pilgrimage in Byzantine Athens*, Cambridge 2009. Σ. ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Η Αγία Ειρήνη (Ρηνάκι) στην Πλάκα, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΛΑ' (2010), 47-52. Β. ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ, Το Ασκληπιείο των Αθηνών κατά τους χριστιανικούς χρόνους. Ευρήματα από την ανασκαφή της Αρχαιολογικής Εταιρείας, *ΑΕ* 151 (2012), 75-116.

3. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα, 10ος-12ος αι.* [Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα], Αθήνα 2010.

της ευρύτερης υπαίθρου της Αθήνας, του αρχαίου *Πεδίου*, κατά την ίδια περίοδο. Η περιοχή αυτή, που ορίζεται από τις κλιτύες των βουνών που την περιβάλλουν (Αιγάλεω, Ποικίλο, Πάρνηθα, Πεντέλη και Υμηττός) και τις ακτές του Σαρωνικού κόλπου από το Πέραμα ως το Καβούρι⁴ (εικ. 1), είχε διαχρονικά ζωτική σημασία για την εξέλιξη της Αθήνας, αφού καθόριζε με τα φυσικά χαρακτηριστικά της τις επικοινωνίες, την ασφάλεια και την τοπική οικονομία της πόλης, και φιλοξενούσε σε μικρούς οικισμούς τον αγροτικό πληθυσμό της.

Το θέμα παρουσιάζει δυσκολίες στην προσέγγισή του, λόγω της έλλειψης γραπτών πηγών⁵, της αποσπασματικής αρχαιολογικής πληροφορίας των σωστικών ανασκαφών⁶, της ατελούς σε πολλές περιπτώσεις γνώσης των σωζόμενων μνημείων, αλλά και της σημερινής ανοικοδόμησης της περιοχής,

4. Ι. Ν. ΤΡΑΥΛΟΣ, *Πολεοδομική εξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν. Ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος*, Αθήνα 1993², 5-16.

5. Οι βασικές είναι μόλις δύο: το Πρακτικό της περιουσίας μιας μεγάλης αθηναϊκής μονής, που τοποθετείται χρονολογικά στον 11ο-12ο αι., και η βούλλα του πάπα Ιννοκεντίου του Γ' για την περιουσία της λατινικής εκκλησίας των Αθηνών, της 8ης Φεβρουαρίου του 1209, η οποία όμως αντικατοπτρίζει τα δεδομένα των πριν από τη λατινική κατάκτηση χρόνων. Και τα δύο κείμενα έχουν δημοσιευθεί και σχολιασθεί συστηματικά [αντίστοιχα: E. GRANDSTREM - I. MEDVEDEV - D. PAPACHRYSSANTHOU, *Fragment d'un Praktikon de la région d'Athènes*, *REB* 34 (1976), 5-44. MIGNE, *PL* 215, 1559-1562. TH. HALUŠČYNSKYI, *Acta Innocentii PP. III. (1198-1216)*, Città del Vaticano 1944, 357-362. J. LOGNON, *L'organisation de l'église d'Athènes par Innocent III*, *Mémorial Louis Petit. Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines* [AOC I], Paris 1948, 336-346. J. KODER, *Der Schutzbrief des Papstes Innozenz III. für die Kirche Athens*, *JÖB* 26 (1977), 129-141].

6. Η σχετική βιβλιογραφία συγκροτείται κυρίως από μνείες και εκθέσεις μεσοβυζαντινών ευρημάτων στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον* και δευτερευόντως σε άλλα δημοσιεύματα, που παρατίθενται στη συνέχεια. Το μεγαλύτερο μέρος των ανασκαφικών ευρημάτων έχει έλθει στο φως σε σωστικές ή και συστηματικές έρευνες κλασικών αρχαιολόγων, στην ευσυνειδησία των οποίων οφείλουμε τη γνώση τους, με περισσότερο ή λιγότερο αναλυτικές αναφορές. Ωστόσο, από την εξέταση της βιβλιογραφίας γίνεται σαφές ότι ευρήματα χρήσιμα για την τοπογραφία της περιοχής παραμένουν άγνωστα, καθώς σημαντικός αριθμός σωστικών ανασκαφών δεν έχει δημοσιευθεί και για μεγάλα χρονικά διαστήματα απουσιάζουν εκθέσεις για τα μεσαιωνικά μνημεία της Αττικής. Σημειώνεται επίσης ότι σε πολλά από τα προάστια της Αθήνας, όπως στο Χαλάνδρι, το Μαρούσι ή την Κηφισιά, ο αρχαιολογικός έλεγχος των οικοδομικών εκσκαφών θεσπίσθηκε σχετικά πρόσφατα (γύρω στο 2000), αφού πλέον είχαν κατά μεγάλη έκταση ανοικοδομηθεί από το πλήθος των ευρημάτων που προέκυψαν κατά την τελευταία δεκαετία, συμπεραίνεται ότι πριν από την έναρξη της άσκησης συστηματικού ελέγχου χάθηκαν πολλά πράγματα.

που απάλειψε πλήθος τεκμήρια και περιόρισε κατά πολύ τη δυνατότητα εφαρμογής πρακτικών όπως αυτή της επιφανειακής έρευνας. Έργο αναφοράς στη σχετική βιβλιογραφία παραμένει, σχεδόν ογδόντα χρόνια μετά από την έκδοσή του, το Γ' Τεύχος του *Εύρετηρίου τών Μεσαιωνικών Μνημείων τής Ελλάδος* που συνέταξε ο Αναστάσιος Ορλάνδος⁷, το οποίο καλύπτει μία ευρεία περίοδο, από τους παλαιοχριστιανικούς μέχρι και τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Οι τίτλοι που ακολούθησαν έκτοτε για την εξεταζόμενη εδώ μέση βυζαντινή περίοδο είναι μάλλον ολιγάριθμοι και αφορούν κυρίως στα μεγάλα μνημεία της περιοχής (μονές Δαφνίου, Πετράκη και Καισαριανής)⁸. Την πιο πρόσφατη συμβολή αποτελεί η διδακτορική διατριβή της ιστορικού Χρυσούλας Κοντογεωργοπούλου⁹, στην οποία αποτιμάται από ιστορικής σκοπιάς η κατάσταση ολόκληρης της Αττικής από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους έως το 1204 και γίνεται εκτενής αναφορά στην περιοχή που εξετάζουμε εδώ.

Στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρείται η συγκέντρωση των διαθέσιμων αρχαιολογικών μαρτυριών, με στόχο, σε συνδυασμό με τις γραπτές πηγές, να ανασυγκροτηθεί κατά το δυνατόν η εικόνα του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Η παρουσίαση του υλικού ακολουθεί τη μορφή ενός καταλόγου των αρχαιολογικών θέσεων και μνημείων¹⁰ της περιόδου, ανά γεωγραφικές ενότητες. Στη συνέχεια διατυπώνονται παρατηρήσεις και συμπεράσματα που προκύπτουν από την εξέταση του υλικού. Από την πραγμάτευση έχει εξαιρεθεί η μεσαιωνική πόλη της Αθήνας, όπως ορίζεται από το Βαλεριάνειο τείχος –το βασιλικόν των πηγών της εποχής¹¹– και ο

7. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία τής πεδιάδος τών Ἀθηνῶν καὶ τών κλιτύων Ὑμηττοῦ-Πεντελικοῦ-Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω, Εύρετήριον τών Μεσαιωνικῶν Μνημείων τής Ελλάδος* [στο εξής: *EMME*], τεύχ. Γ', Ἀθήνα 1933.

8. Αναφέρονται στη συνέχεια, στα οικεία σημεία.

9. Χρ. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Αττική κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο (324-1204), Διατριβή επί διδακτορία*, Αθήνα 2011 (διαδικτυακή δημοσίευση: <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/23458#page/1/mode/2up>).

10. Η αναφορά στα εκκλησιαστικά μνημεία συνοδεύεται από τους κύριους τίτλους της σχετικής βιβλιογραφίας (μονογραφίες και ειδικά άρθρα), καθώς για τα περισσότερα έχει πρόσφατα δημοσιευθεί εξαντλητική συγκέντρωση κάθε βιβλιογραφικής μνείας από τον καθηγητή Χαράλαμπο Μπούρα, στον τόμο για τη βυζαντινή Αθήνα, που θα ήταν αδύναμο να επαναληφθεί εδώ.

11. Για το Βαλεριάνειο τείχος και εν γένει την οχύρωση της Αθήνας κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο βλ. την πιο πρόσφατη θεώρηση του Χ. ΜΠΟΥΡΑ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 29-40, εικ. 1-12.

άμεσος, εκτός του τείχους περιγύρός της, με τα μαρτυρούμενα από τις πηγές προάστεια Κοίλη και Κεραμεικό και την περιοχή ως το Παναθηναϊκό Στάδιο.

Ιστορικό πλαίσιο

Η πεδιάδα που περιβάλλει την Αθήνα και οι μικροί της οικισμοί μνημονεύονται πολύ σπάνια στις ιστορικές πηγές για τη μεσοβυζαντινή πόλη. Η κύρια, αλλά έμμεση και περιορισμένη πληροφόρηση για τα τεκταινόμενα στον χώρο αυτόν αντλείται από τις εξελίξεις στην ίδια την Αθήνα, το κέντρο της ζωής της περιοχής, οι οποίες είχαν άμεσο αντίκτυπο στην ύπαιθρό της. Η ιστορική πορεία της μεσοβυζαντινής Αθήνας έχει αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής έρευνας από τα τέλη του 19ου αι. και η σχετική βιβλιογραφία είναι πλούσια¹². Εδώ θα αναφερθούμε με συντομία μόνο στη διοικητική και εκκλησιαστική υπαγωγή της εξεταζόμενης περιοχής και σε γεγονότα τα οποία επηρέασαν αυτήν και τους κατοίκους της.

Το πεδίο, μαζί με όλη την Αττική, ανήκε στη δικαιοδοσία των κρατικών αξιωματούχων που έδρευαν στην Αθήνα και είχαν αρμοδιότητες διοικητικές, δικαστικές και οικονομικές¹³. Η Αττική μαζί με τη Μεγαρίδα, πιθανώς και τα νησιά Σαλαμίνα και Αίγινα, συγκροτούσαν στα τέλη του 12ου αι. το *Όριον Ἀθηνῶν*, μία διοικητική περιφέρεια μικρότερη από εκείνες των Θεμάτων¹⁴. Εκκλησιαστικά, οι οικισμοί της αθηναϊκής πεδιάδας υπάγονταν στην άμεση δικαιοδοσία του μητροπολίτη Αθηνών¹⁵, μαζί με όλη επίσης την Αττική. Ο χρόνος ανύψωσης της εκκλησίας των Αθηνών σε μητρόπολη τοποθετείται, σύμφωνα με τις νεώτερες εκτιμήσεις, στα τέλη του 8ου-αρχές του 9ου αι.¹⁶.

12. Τη σχετική βιβλιογραφία και τα προβλήματα της έρευνας συνοψίζει ο ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Ἀθήνα*, 255-268.

13. J. HERRIN, *Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205*, *DOP* 29 (1975), 270-276. Βλ. και ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 159-160, όπου συγκεντρώνει τις γνωστές σφραγίδες τοπικών αξιωματούχων.

14. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαίρεσεως καὶ τῆς επαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει*, *ΕΕΒΣ ΙΖ'* (1941), 270-271.

15. Για τη μητρόπολη Αθηνών βλ. HERRIN, *Hellas and Peloponnesos*, 259-266, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

16. Εμφανίζεται για πρώτη φορά ως μητρόπολη στη *Notitia 2* (J. DARROUZES, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*, Paris 1981, 217).

Κατά τον 9ο αι. και ώς το α΄ μισό του 10ου, στην Αττική επικρατούσε μεγάλη ανασφάλεια λόγω των επιδρομών των Σαρακηνών της Κρήτης, που έπλητταν τον Σαρωνικό κόλπο και αποτελούσαν πραγματική μάστιγα για τον τοπικό πληθυσμό¹⁷. Η μαρτυρούμενη στο βίο του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε ερήμωση της Σαλαμίνας εξαιτίας της πειρατείας¹⁸, συνεπάγεται ότι και τα αθηναϊκά παράλια θα ήταν τότε εξαιρετικά επικίνδυνα. Μετά την εκδίωξη των Αράβων από την Κρήτη (961) ακολούθησε μία περίοδος ηρεμίας, την οποία διατάραξαν στα τέλη του 10ου αι. οι βουλγαρικές επιδρομές. Το 997 ο βουλγαρικός στρατός εισέβαλε στη νότια Ελλάδα, την οποία και λεηλάτησε μέχρι την Πελοπόννησο¹⁹. Αν και η Αττική περιλαμβάνεται στην πορεία του, δεν είναι γνωστό ποιες ακριβές συνέπειες είχε το περασμά του στο χώρο που μας ενδιαφέρει.

Ο 11ος αιώνας υπήρξε σύμφωνα με πολλές ενδείξεις ο πλέον ειρηνικός της μέσης βυζαντινής περιόδου για την Αττική, η οποία δεν φαίνεται να διέτρεξε σοβαρούς κινδύνους από εχθρικές επιδρομές ή να δοκιμάστηκε από γνωστές τουλάχιστον φυσικές καταστροφές. Τα πράγματα μεταβλήθηκαν κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 12ου αι., που χάρη στην πληροφόρηση που αντλείται από τα έργα του μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη²⁰ αποτελούν την πλέον γνωστή και μελετημένη περίοδο της μεσοβυζαντινής ιστορίας της περιοχής²¹. Ο πληθυσμός

17. K. M. SETTON, On the Raids of the Moslems in the Aegean in the Ninth and Tenth Centuries and their Alleged Occupation of Athens, *AJA* 58 (1954), 311-319 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Athens in the Middle Ages*, Variorum Reprints, London 1975).

18. Στην ίδια πηγή περιγράφεται περιστατικό αιχμαλωσίας πλοίου από πειρατές κοντά στον Πειραιά: Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Ὁ ἐκ Πόντου Ὅσιος Νίκων ὁ Μετανοείτε (Κείμενα - Σχόλια)*, Ἀθήναι 1982, 52,25-26, 56,1.

19. Ἰωάννου τοῦ Σκυλίτζη *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, ἐκδ. I. THURN, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, Berlin - New York 1973 [CFHB 5], 23.28-30.

20. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ Σωζόμενα*, τ. Α΄-Β΄, ἐν Ἀθήναις 1879-1880. Γ. Γ. ΔΕΝΔΡΙΝΟΣ, Το Ὑπομνηστικόν του Μιχαήλ Χωνιάτη. Εισαγωγή, νεοελληνική απόδοση, σχόλια, *Βυζαντινὸς Δόμος* 5-6 (1991-92), 189-207. Φ. Χ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Μιχαήλ Χωνιάτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του. Τὸ Corpus τῶν ἐπιστολῶν*, Ἀθήναι 1999. Μιχαήλ τοῦ Χωνιάτου *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. F. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Michaelis Choniatae Epistulae* [CFHB 41], Berlin - New York 2001. Κ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΘΗ, *Οἱ Κατηγήσεις του Μιχαήλ Χωνιάτη. Χρονολόγηση καὶ ἱστορικὴ προσέγγιση*, *ΒυζΣύμμ* 20 (2010), 39-66.

21. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αἱ Ἀθήναι περὶ τὰ τέλη τοῦ Δωδεκάτου αἰῶνος κατὰ πηγὰς ἀνεκδότους. Διατριβὴ ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ*, Ἀθήνησι 1878. Φ. ΓΡΗΓΟΡΟΒΙΟΣ, *Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους χρόνους*, μετάφραση Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, τ. Α΄, ἐν Ἀθήναις

της υπαίθρου βρέθηκε τότε σε δεινή θέση εξαιτίας της σιτοδείας, της άγριας φορολόγησης, της πίεσης των μεγάλων γαιοκτημόνων και της ανεξέλεγκτης δράσης των πειρατών. Η πειρατεία ειδικά γνώρισε νέα έξαρση στα τέλη του 12ου αι. και η αφόρητη κατάσταση που δημιουργήθηκε εξαιτίας της περιγράφεται με μελανά χρώματα από τον Χωνιάτη²². Με ορμητήριο την Αίγινα, που χαρακτηρίζεται ως κοινόν καταγώγιον τῶν κατὰ θάλατταν πειρατῶν²³, αποβιβάζονταν στις ακτές και βιαιοπραγούσαν προχωρώντας σε βάθος στην ενδοχώρα²⁴. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, οι εξαθλιωμένοι κάτοικοι της αθηναϊκής υπαίθρου, που υποσιτίζονταν, προσέφευγαν στην πόλη για να επιβιώσουν²⁵. Οι Καστρηνοί, οι κάτοικοι της πόλης²⁶ εκμεταλλεύονταν την ανέχεια των χωρικών και επιχειρούσαν να οικειοποιηθούν τις περιουσίες τους – χωρία καὶ στάσεις χωριτικὰς²⁷.

Ο ιστορικός επίλογος της περιόδου φαίνεται ότι συνοδεύθηκε από νέα δεινά για την ύπαιθρο της Αθήνας και τους κατοίκους της. Η εισβολή του Λέοντος Σγουρού στην Αττική, που τοποθετείται στα τέλη του 1203-αρχές του 1204, παραλληλίσθηκε ρητορικά από τον Χωνιάτη με τον αρχαίο Αρχιδάμειο Πόλεμο²⁸ και φαίνεται ότι είχε εξίσου επαχθείς συνέπειες στα περίχωρα της πόλης. Ακολούθησε η κατάκτηση από τα στρατεύματα της Δ΄ Σταυροφορίας, που εισήλθαν στην περιοχή χωρίς να συναντήσουν αντίσταση από τον εξουθενωμένο πληθυσμό.

Αρχαιολογικές θέσεις και μνημεία

Η επισκόπηση των μεσοβυζαντινών θέσεων και μνημείων του αθηναϊκού πεδίου γίνεται σε πέντε γεωγραφικές ενότητες: α) βορειοδυτικό

1904, 272-341. G. STADTMÜLLER, *Michael Choniates, Metropolit von Athen (ca. 1183 - ca. 1222)*, Roma 1934. K. M. SETTON, Athens in the Later Twelfth Century, *Speculum* 19 (1944), 179-208. HERRIN, Hellas and Peloponnesos, 253-284, σποραδικά.

22. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ, Κατηγήσεις Χωνιάτη, 59-61.

23. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Ἐπιστολαί*, Επιστολή 27.63-64.

24. οὐ μόνον τὰ παράλια κακουργοῦσιν, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν ἀκρόρειαν (ΚΟΛΟΒΟΥ, *Ἐπιστολαί*, Επιστολή 60.13-15).

25. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Ἐπιστολαί*, Επιστολή 27.43-46. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ, Κατηγήσεις Χωνιάτη, 54.

26. Για τη σημασία του όρου βλ. Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Το υπομνηστικόν του Μιχαήλ Χωνιάτη και οι Καστρηνοί, *Βυζ Σύμ* 18 (2008), 159-169.

27. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Χωνιάτης Α΄*, 311.7-9.

28. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Ἐπιστολαί*, Επιστολή 77.20-23.

τμήμα (αρ.κατ. 1-6) β) βορειοανατολικό τμήμα (αρ.κατ. 7-14) γ) βόρεια περίχωρα της Αθήνας (αρ.κατ. 15-19) δ) νοτιοδυτικό τμήμα (αρ. κατ. 20-23) και ε) νοτιοανατολικό τμήμα (αρ.κατ. 24-29)²⁹. Η διαίρεση αυτή ακολουθεί τα φυσικά χαρακτηριστικά του χώρου (περιμετρικοί ορεινοί όγκοι, χαμηλά υψώματα στο κέντρο, Κηφισός ποταμός και παραπόταμοι), που διαμορφώνουν από μόνα τους γεωγραφικές υποδιαίρεσεις στην ενιαία στις γενικές της γραμμές περιοχή του λεγόμενου σήμερα λεκανοπεδίου.

1. Αγία Τριάδα Πάρνηθας

Στις στραμμένες προς την πλευρά της Αθήνας κλιτύς της Πάρνηθας, που οριοθετεί την εξεταζόμενη περιοχή από τα βόρεια, εντοπίζονται από τη μεσοβυζαντινή περίοδο μόνον αρχιτεκτονικά γλυπτά³⁰ σε δεύτερη χρήση. Στον σταυρεπίστεγο ναό της Αγίας Τριάδας, καθολικό άλλοτε της μεταβυζαντινής μονής της Καρυάς ή Καρυδιάς³¹, έχει ανασυσταθεί το 1972 χαμηλό τέμπλο από μεσοβυζαντινά θωράκια και πεσσίσκους που βρέθηκαν επαναχρησιμοποιημένα στο δάπεδο του ιερού³². Στο χώρο φυλάσσονται και άλλα spolia της ίδιας περιόδου, γνωστά μόνο από μία σύντομη μνεία της Ευγενίας Χαλκιά³³, η οποία διατυπώνει την υπόθεση, με βάση το υλικό αυτό, ύπαρξης παλαιότερης, βυζαντινής φάσης στο ναό. Η προτεινόμενη ταύτιση του ναού με τη μονή sancte Trinitatis

29. Οι θέσεις εντοπίζονται στον χάρτη της εικ. 1.

30. Σε χάρτη των αρχαιολογικών θέσεων της ευρύτερης περιοχής των Άνω Λιοσίων, η Μ. Πλάτωνος σημειώνει την ύπαρξη τάφου του 10ου αι. περίπου στον Άγιο Γεώργιο στο Κεραμίδι της Πάρνηθας, χωρίς να δίνει περισσότερα στοιχεία (Μ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ-ΓΙΩΤΑ, *Αχαρναί. Ιστορική και τοπογραφική επισκόπηση των αρχαίων Αχαρνών, των γειτονικών δήμων και των οχυρώσεων της Πάρνηθας*, Αχαρναί 2004, 48).

31. Γ. ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου κατά την μεταβυζαντινή περίοδο. Οικισμοί, οδικό δίκτυο και μνημεία* [Μεταβυζαντινά Μνημεία 1, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών ΑΠΘ], Θεσσαλονίκη 2009, 163-171. Στ. Α. ΜΟΥΖΑΚΗΣ, *Βυζαντινές - Μεταβυζαντινές εκκλησίες Βόρειας Αττικής (12ος-19ος αιώνας). Αρχιτεκτονική - εικονογραφική περιγραφή*, Αθήνα 2010, 309-317.

32. Ε. ΧΑΛΚΙΑ, *ΑΔ* 43 (1988), Β' 1, 91-92, πίν. 62α-β.

33. ΧΑΛΚΙΑ, *ΑΔ* 43, 92, σημ. 35. Η επισήμανση, αργότερα, τμήματος πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας στην κόγχη του ιερού και σπαράγματος παλαιότερου στρώματος τοιχογραφιών ενισχύει την εκτίμηση αυτή (ΑΙ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, στο: Δ. Γ. ΓΙΩΤΑΣ, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες του Δήμου Αχαρνών. Ιστορική μελέτη*, χ.τ., 2004, 93. ΜΟΥΖΑΚΗΣ, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, 310, 317).

που μνημονεύεται στη βούλλα του Ιννοκεντίου χωρίς τοπογραφικό προσδιορισμό, παραμένει εντελώς αβέβαιη.³⁴

Χαμηλότερα στους πρόποδες του βουνού, στο μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου στη θέση Μετόχι, που κατέρρευσε στο σεισμό του 1999, σώζεται εντοιχισμένο ένα απότμημα μεσοβυζαντινού κοσμήτη ή επιστυλίου.

2. Βαρυμπόπη

Νοτιοανατολικά της Πέτρας της Βαρυμπόπης, στους πρόποδες της Πάρνηθας, έχουν από παλαιά επισημανθεί εκτεταμένα επιφανειακά κατάλοιπα ενός οικισμού που χαρακτηρίζεται αόριστα ως μεσαιωνικός³⁵. Λίγο πιο ανατολικά, στη θέση Μεγάλη Βρύση ή Παναγίτσα (Ζωοδόχος Πηγή), εντοπίζονται μεταξύ άλλων επιφανειακών ευρημάτων διαφόρων περιόδων σιροί³⁶, που ίσως σχετίζονται με άλλον οικιστικό πυρήνα, αλλά η χρονολόγησή τους παραμένει επίσης ασαφής.

3. Τατόι

Η αρχαία Δεκέλεια, στην περιοχή του σημερινού Τατοίου, διατηρούσε το παλαιό όνομά της μέχρι τους χρόνους της λατινικής κατάκτησης, όπως προκύπτει από τη μνεία της σε συνοδικό σημείωμα του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, του έτους 1089, σχετικά με αμπελώνες της μητρόπολης Αθηνών³⁷, αλλά και από την αναφορά σε

34. R. JANIN, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, Paris 1975, 337. KODER - HILD, *Hellas und Thessalia*, 143.

35. M. K. LANGDON, The Mortared Towers of Central Greece: An Attic Supplement, *ABSA* 90 (1995), 482, αρ. 15. Σημειώνεται ότι στην ίδια θέση αναπτύχθηκε μικρός οικισμός και κατά την Τουρκοκρατία (ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 172-175, εικ. 74-75).

36. ΠΡΙΓΚΙΠΙΣΣΑ ΣΟΦΙΑ - ΠΡΙΓΚΙΠΙΣΣΑ ΕΙΡΗΝΗ - Θ. Α. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ώστρακα ἐκ Δεκελείας*, ἐν Ἀθήναις 1959, 20. ΠΛΑΤΩΝΟΣ-ΓΙΩΤΑ, *Αχαρναί*, 355.

37. TH. I. USPENSKIJ, Mnenija i postanovlenija konstantinopolskich promestnych soborov XI i XII vv. o razdače cerkovnych imuščestve (charistikarij), *Izvestija Russakgo Archeologiceskago Instituta v Konstantinopole* 5 (1900), 38.12 και 39.3. V. GRUMEL, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, v. I, Les Actes des Patriarches, v. II-III. Les Regestes de 715 a 1206*, Paris 1989, 417-418, αρ. 949. Στο έγγραφο εξετάζονται ζητήματα κατοδιαχείρισης της περιουσίας της μητρόπολης Αθηνών από τον μητροπολίτη Ιωάννη (†1086), τα οποία προσπαθεί να επιλύσει ο διάδοχός του Νικήτας (†1103).

οικισμό Ducheleo και μονή του Αγίου Νικολάου de Ducheleo στη βούλλα του πάπα Ιννοκεντίου³⁸. Το μοναστήρι αυτό παραμένει αταύτιστο³⁹.

Στις νοτιοανατολικές παρυφές του πρώην βασιλικού κτήματος του Τατοΐου, στη θέση Κεραμίδι, κοντά στο Μπάφι, βρέθηκαν τη δεκαετία του 1950 από αμπελουργούς συστάδες σιρών⁴⁰. Σύμφωνα με τη Θεοφανώ Αρβανιτοπούλου αποκαλύφθηκαν και τοίχοι, τους οποίους απέδωσε, με βάση την κατασκευή τους και ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα, σε μεγάλο οικοδόμημα βυζαντινών χρόνων. Περισσότερα στοιχεία δεν δημοσιεύθηκαν. Στην πρώτη από τις δύο φωτογραφίες που συνοδεύουν τη σύντομη αναφορά, εικονίζονται τρεις σιροί εντός κυκλικού χώρου από αργολιθοδομή, ίσως νεώτερου, οι οποίοι διατηρούν τα στόμιά τους και σε δύο περιπτώσεις τα καλύμματά τους, από κυκλικές πλάκες με οπή στο κέντρο. Στη δεύτερη φωτογραφία διακρίνονται πέντε σιροί σε ευθεία περίπου διάταξη, κατά μήκος σειράς λίθων –ίσως ερειπωμένου τοίχου. Σημειώνεται ότι σε άλλη θέση, μέσα στο κτήμα, σώζονται τα ερείπια υστεροβυζαντινού πύργου με σιρούς περιμετρικά⁴¹.

4. Μενίδι

Στην περιοχή των Αχαρνών, του πιο πολυάνθρωπου αρχαίου δήμου της Αττικής, κοντά στους πρόποδες της Πάρνηθας, εντοπίζονται ενδείξεις για την παρουσία μεσοβυζαντινού οικισμού. Πρόκειται για χώρο ιδιαίτερα σημαντικό για την ασφάλεια της Αθήνας, καθώς ελέγχει το βορειοδυτικό τμήμα του πεδίου, με την οδό προς τη Θήβα μέσω της Χασιάς. Στη βούλλα του πάπα Ιννοκεντίου του Γ΄ του 1209 μνημονεύεται

38. JANIN, *Grands centres byzantins*, 328. KODER – HILD, *Hellas und Thessalia*, 143. KODER, Schutzbrief, 137 και 141.

39. Η προτεινόμενη ταύτιση της μονής με το μικρό τρουλαίο ναό του Αγίου Νικολάου στην Πέτρα Βαρυμπόπης (ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, με παλαιότερη βιβλιογραφία. ΜΟΥΖΑΚΗΣ, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, 127-132. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 320) δεν επιβεβαιώνεται από τη χρονολόγηση της αρχιτεκτονικής και των τοιχογραφιών του στον 13ο αι. (ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, στο: ΓΙΩΤΑΣ, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες Δήμου Αχαρνών*, 92. Χρ. ΠΙΝΑΤΣΗ, Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου στην Πέτρα Βαρυμπόπης, *10ο Συμπόσιο Ιστορίας και Λαογραφίας της Αττικής* (Αχαρνές, 20-23 Οκτωβρίου 2011), *Πρακτικά*, υπό έκδοση).

40. Θ. Α. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Δεκέλεια*, ἐν Ἀθήναις 1958, 52, εικ. 15-16.

41. LANGDON, *Mortared Towers*, 481, αρ. 14.

για πρώτη φορά χωριό με το όνομα Μενίδι⁴², στοιχείο που υποδεικνύει ότι ο οικισμός θα προϋπήρχε της λατινικής κατάκτησης. Άγνωστο είναι πότε και υπό ποιές συνθήκες επικράτησε η ονομασία αυτή αντί του αρχαίου Αχαρναί⁴³. Στη βούλλα του Ιννοκεντίου μνημονεύεται επίσης μία μονή του Αγίου Νικολάου στο Μενίδι⁴⁴, προφανώς παλαιότερη της λατινικής κατάκτησης, η οποία παραμένει αταύτιστη.

Οι μέχρι σήμερα σωστικές ανασκαφές στην περιοχή του σύγχρονου Δήμου Αχαρνών, έχουν αποδώσει αποσπασματικά στοιχεία για τη μεσαιωνική κατοίκησή του, τα οποία έχουν δημοσιευθεί πολύ περιληπτικά, χωρίς να διατυπώνονται ακριβείς χρονολογικές εκτιμήσεις. Τα ευρήματα περιλαμβάνουν κυρίως αποθηκευτικούς σιρούς και πίθους, που τεκμηριώνουν ότι στην περιοχή υπήρχε σημαντική αγροτική δραστηριότητα. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση παρατηρείται στην οδό Λιοσίων, κοντά στον υστεροβυζαντινό ναό του Αγίου Ιωάννη⁴⁵. Αν και είναι πιο πιθανό να σχετίζεται με τον ναό αυτόν και να χρονολογείται επομένως από τον 13ο αι. και εξής, εκτός των ορίων της δικής μας πραγμάτευσης, είναι σκόπιμο να δοθούν εδώ κάποια βασικά στοιχεία, λόγω της ασάφειας των σχετικών εκθέσεων ως προς τη χρονολόγηση. Η πρώτη συστάδα σιρών βρέθηκε στον αρ. 36 της οδού Λιοσίων, μέσα σε ρωμαϊκό βαλανείο⁴⁶. Εντοπίστηκαν έντεκα συνολικά σιροί μέσα στο κτήριο, οι οποίοι ονομάζονται στις σχετικές δημοσιεύσεις «πηγάδια»· εντούτοις είναι σαφές, τόσο από τα σχέδια όσο και από τις δημοσιευμένες φωτογραφίες της ανασκαφής ότι πρόκειται για κτιστούς αποθηκευτικούς σιρούς, που παραβίασαν τις επιχώσεις του βαλανείου και εγκαταστάθηκαν σε διάφορους χώρους του, αξιοποιώντας σε ορισμένες περιπτώσεις ως πυθμένα τα σωζόμενα δάπεδα του ρωμαϊκού κτίσματος. Σύμφωνα με

42. JANIN, *Grands centres byzantins*, 329. KODER – HILD, *Hellas und Thessalia*, 218. KODER, Schutzbrief, 137.

43. Σχετικά με το όνομα Μενίδι βλ. Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ, Μενίδι, *Ημερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* [στο εξής *HME*] 4 (1925), 277-282 [=ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Γλωσσικὰ Μελετήματα*, ἐν Ἀθήναις 1964, 267-271].

44. Τ. Δ. ΝΕΡΟΥΤΣΟΣ, Χριστιανικὰ Ἀθήναι, *ΔΙΕΕ Δ΄* (1892), 70. JANIN, *Grands centres byzantins*, 329. KODER – HILD, *Hellas und Thessalia*, 218. KODER, Schutzbrief, 141.

45. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 213-214, εικ. 285. ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 156-157, εικ. 62 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

46. Μ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *ΑΔ* 42 (1987), Β΄1, 62-64, σχ. 2, πίν. 36β-37α. Η ΙΔΙΑ, *Αχαρναί*, 188-192, σχ. 10, εικ. 109-112.

την ανασκαφέα Μαρία Πλάτωνος, η κεραμεική ήταν μόνο αρχαία και ρωμαϊκή. Στη συμβολή των οδών Λιοσίων και Αγίου Ιωάννου 2 βρέθηκε μία άλλη συστάδα, έξι σιρών και ενός πίθου ελεύθερα τοποθετημένων στον χώρο⁴⁷. Στην ανασκαφική έκθεση τα ευρήματα χαρακτηρίζονται πάλι ως «δεξαμενές-πηγάδια νερού», αλλά από το σχήμα, τις διαστάσεις και τις δημοσιευόμενες εικόνες προκύπτει σαφώς ότι πρόκειται για αποθηκευτικούς σιρούς. Σύμφωνα με την ανασκαφέα, τα όστρακα του χώρου ανήκουν στους υστερορωμαϊκούς χρόνους. Οι πυκνές ταφές που ανασκάφηκαν νότια και ανατολικά της ίδιας εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη στην οδό Λιοσίων και χαρακτηρίζονται αόριστα ως «χριστιανικών χρόνων»⁴⁸, ανήκουν μάλλον στην υστεροβυζαντινή περίοδο, κρίνοντας από τη θέση τους παράλληλα προς τον νότιο τοίχο του ναού, που υποδεικνύει ότι πραγματοποιήθηκαν μετά από την οικοδόμησή του.

Στη θέση Σουνάς-Μονομάτι, στη συμβολή των οδών Δεκελείας και Κωνσταντινουπόλεως, βορειοανατολικά του κέντρου του Μενιδίου, ανασκάφηκαν οικοδομικά λείψανα ναού που έχει αποδοθεί χρονολογικά στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους⁴⁹. Πρόκειται για μονόχωρο δρομικό κτίσμα, με έκκεντρη ημικυκλική αψίδα, κτισμένο από αργολιθοδομή και τεμάχια κεραμίδων. Η μέτρια κατάσταση διατήρησης και η περιληπτική ανασκαφική έκθεση καθιστούν ασαφή την εικόνα του -ιδίως τη διαμόρφωση της δυτικής πλευράς. Επάνω σε τοίχο της τελευταίας, η οργανική σχέση του οποίου με τον κυρίως ναό είναι επίσης ασαφής, βρέθηκε θησαυρός από 13 ανώνυμους φόλλεις⁵⁰. Σε χαμηλότερο στρώμα βρέθηκαν δώδεκα τάφοι διαφόρων τύπων, που χρονολογήθηκαν από την ανασκαφέα στην υστερορωμαϊκή περίοδο⁵¹. Με βάση τα διαθέσιμα

47. Μ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, ΑΔ 48 (1993), Β'1, 72-73, σχ. 4, πίν. 30α-γ. Η ΙΔΙΑ, *Αχαρναί*, 193-194, σχ. 11, εικ. 113-114. Στην ανασκαφική έκθεση αναφέρεται ότι πρόκειται για τη συνέχεια του ρωμαϊκού βαλανείου, ωστόσο στο κείμενο, στην κάτοψη και τις εικόνες που έχουν δημοσιευθεί, δεν υπάρχει μνεία σε οικοδομικά λείψανα εντός των οποίων εντάσσονταν οι σιροί.

48. Δ. ΚΑΖΙΑΝΗΣ, ΑΔ 37 (1982), Β'1, 67-68. Η αναλυτική περιγραφή τους από τον ανασκαφέα παρέχει πολύτιμα στοιχεία για τις ταφικές πρακτικές της περιόδου στην Αττική.

49. ΠΛΑΤΩΝΟΣ-ΓΩΤΑ, *Αχαρναί*, 198-200, σχ. 13, εικ. 116-117.

50. Εκτίθεται στη νέα Αρχαιολογική Συλλογή Αχαρνών.

51. ΠΛΑΤΩΝΟΣ-ΓΩΤΑ, *Αχαρναί*, 177-179, σχ. 9, εικ. 100-101, έγχρ. εικ. 75.

στοιχεία⁵², το κτίσμα δεν παρουσιάζει χαρακτηριστικά που να καθιστούν βέβαιη την αρχική απόδοσή του στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Σε κάθε περίπτωση, ο νομισματικός θησαυρός μαρτυρεί δραστηριότητα στον χώρο κατά την τελευταία τριακονταετία του 10ου και τον 11ο αι.

Σε άλλο σημείο της θέσης Σουνά, στην οδό Σχίνων 13 (οικ. Σπανού), εντοπίσθηκαν τμήμα ορθογωνικής δεξαμενής και οκτώ συνολικά σιροί, οι περισσότεροι προς τη νοτιοδυτική πλευρά της⁵³. Η ανασκαφείας δεν δίνει στοιχεία για κινητά ευρήματα ή άλλα χρονολογικά τεκμήρια.

Στην οδό Αν. Βρεττού (οικ. Παπασωτηρίου), εντοπίσθηκαν τέσσερις κτιστοί σιροί, ένας αποθηκευτικός πίθος και ένας αποθέτης που περιείχε όστρακα χρηστικών και εφυαλωμένων αγγείων, τεμάχια κεραμίδων, τμήματα λίθινων και πήλινων πλακών και λίγα όστρακα και οστά ζώων⁵⁴. Η ανασκαφική έκθεση δεν συνοδεύεται από χρονολογική εκτίμηση.

Τυχαία πρέπει τέλος να θεωρηθεί η εύρεση ενός χάλκινου νομίσματος του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού σε ανασκαφή αρχαίου νεκροταφείου στην οδό Θεμιστοκλέους 6 και Αγίου Πέτρου (οικ. Κουσίδη)⁵⁵.

Επαναχρησιμοποιημένα τμήματα αρχιτεκτονικών μελών με ανάγλυφο διάκοσμο των μεσοβυζαντινών χρόνων απαντούν στον μικρό Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο μέσα στον οικισμό⁵⁶ (εικ. 2) και στον Άγιο Νικόλαο ή Αγία Σωτήρα στο ρέμα Σουνά⁵⁷.

5. Γεροβουνό

Νότια του Μενιδίου και δυτικά από τις Κουκουβάουνες (σημ. Μεταμόρφωση), απαντά το ύψωμα Γεροβουνό, που ελέγχει το δρόμο από την Αθήνα προς το Μενίδι και τη Χασιά. Ήδη από τον 19ο αι. καταγράφηκαν στο Γεροβουνό ερείπια οχυρώσεων που διέγραφαν έναν

52. Στην ανασκαφική έκθεση (ΠΛΑΤΩΝΟΣ-ΓΙΩΤΑ, *Αχαρναί*, 177-179) δεν δίνονται πληροφορίες για την κεραμεική ή άλλα τυχόν κινητά ευρήματα από την ανασκαφή.

53. Μ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β΄1, Αττική, 422-423, εικ. 199-205.

54. Μ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β΄1, Αττική, 438-439, εικ. 239-244.

55. Εκτίθεται στην Αρχαιολογική Συλλογή Αχαρνών. Για την ανασκαφή βλ. Μ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *ΑΔ* 42 (1987), Β΄1, 64-67, πίν. 38-39. Η ΙΔΙΑ, *Αχαρναί*, 142-148, σχ. 4, εικ. 64-69.

56. ΜΟΥΖΑΚΗΣ, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, 88 και εικόνα στη σελ. 90.

57. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ - Α. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ - Ρ. ΑΝΔΡΕΑΔΗ, *Εκκλησίες της Αττικής*, Αθήνα 1969, 355, εικ. 299. ΜΟΥΖΑΚΗΣ, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, 81 και εικόνα στη σελ. 84.

μεγάλο ακανόνιστο περίβολο με προεξέχοντες πύργους⁵⁸. Αργότερα ο Hope Simpson θεώρησε την οχύρωση του υψώματος αόριστα «μεσαιωνική» και σημείωσε την ύπαρξη επίσης μεσαιωνικής κεραμεικής στον χώρο⁵⁹. Ο McCredie αντίθετα αποτίμησε ως μεσαιωνικά μόνο τα κατάλοιπα ενός μεγάλου τετράγωνου κτίσματος κοντά στην κορυφή του υψώματος, κτισμένου από μικρούς λίθους και κονίαμα, αφήνοντας μάλιστα να εννοηθεί ότι πρόκειται για όψιμη χρονικά κατασκευή, χωρίς όμως να υπεισέλθει σε περισσότερες λεπτομέρειες⁶⁰. Νεώτεροι ερευνητές αποτιμούν τις οχυρώσεις ως κλασικές-ελληνιστικές⁶¹. Ο χώρος έχει πλέον πυκνά οικοδομηθεί και το ερώτημα της αξιοποίησης ή μη του Γεροβουνού κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους ίσως δεν μπορεί να απαντηθεί πια.

6. Μεταμόρφωση (Κουκουβάουνες)

Σε πρόσφατες εργασίες αποκατάστασης στη μεταβυζαντινή βασιλική των Αγίων Θεοδώρων στο κοιμητήριο της Μεταμόρφωσης (παλιές Κουκουβάουνες)⁶², διαπιστώθηκε ότι το ταφικό αρκοσόλιο το οποίο βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα ανάγεται στους βυζαντινούς χρόνους⁶³. Με βάση τη νέα αυτή χρονολογική ένδειξη, για την οποία δεν έχουν δημοσιευθεί προς το παρόν περισσότερα στοιχεία, το μνημείο μπορεί να προταθεί προς ταύτιση με τη μνημονευόμενη από τον Ιννοκέντιο μονή sancti Theodori⁶⁴ και να αναχθεί, ως προς την αρχική του φάση, στη μέση βυζαντινή περίοδο.

58. J. A. KAUPERT, *Karten von Attika*, Bl. V (Kephisia), VI (Pyrgos), Berlin 1883.

59. R. HOPE SIMPSON, *Nemesis: A Mycenaean Settlement near the Menidi Tholos Tomb*, *ABSA* 53-54 (1958-1959), 292, 294, εικ. 1.

60. J. R. MCCREDIE, *Fortified Military Camps in Attica, Hesperia Suppl. XI*, Princeton, New Jersey 1966, 62.

61. ΠΛΑΤΩΝΟΣ-ΓΙΩΤΑ, *Αχαρνάι*, 384-385, εικ. 176.

62. ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 212-213, εικ. 94 (όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία). ΜΟΥΖΑΚΗΣ, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, 265-272.

63. ΑΙ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΑΛΕΞΙΔΟΥ, στο: ΓΙΩΤΑΣ, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες Αχαρνών*, 96. Πρβλ. πρόχειρα αντίστοιχη διαμόρφωση στους Αγίους Αποστόλους της αρχαίας Αγοράς των Αθηνών (Α. FRANTZ, *The Church of the Holy Apostles. The Athenian Agora XX*, Princeton, New Jersey 1971, 13-14, εικ. 6, πίν. 10b, 28 και 32).

64. Τ. Δ. ΝΕΡΟΥΤΣΟΣ, *Χριστιανικά Ἄθηναί, ΔΙΕΕ Δ' (1892)*, 70. JANIN, *Grands centres byzantins*, 310. KODER, *Schutzbrief*, 140-141.

Στο μεταβυζαντινό εξωκλήσι της Αγίας Άννας⁶⁵ σε άλλη ρεματιά του Κηφισού (σήμερα στην οδό Αμαλιάδος του Δ. Μεταμόρφωσης), έχουν εντοχισθεί σε δεύτερη χρήση μεσοβυζαντινά γλυπτά⁶⁶.

7. Καστρί

Η βορειοανατολική πλευρά του πεδίου ορίζεται από τον ορεινό όγκο της Πεντέλης, στη βορειοδυτική απόληξη του οποίου δεσπόζει το ύψωμα Καστρί. Στην κορυφή του βρέθηκε το 1952 θησαυρός από 968 χάλκινα νομίσματα του 12ου αι., η απόκρυψη του οποίου εκτιμάται ότι έγινε στη διάρκεια της βασιλείας του Ισαακίου Β' Αγγέλου (1185-1195), ενώ υπάρχει και η άποψη ότι μπορεί να σχετίζεται με την εισβολή του Λέοντος Σγουρού στην Αττική⁶⁷. Στο αρχαίο οχυρό του υψώματος δεν έχουν εντοπισθεί ενδείξεις επαναχρησιμοποίησης κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους⁶⁸.

8. Δροσιά

Πρόσφατη σωστική ανασκαφή της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σε δύο όμορα ακίνητα στην περιοχή της Δροσιάς (οικ. Καβογιάννη και Νικηφόρου) έφερε στο φως τμήματα κτηρίου, δύο ληνούς, σιρούς και πίθους, «βυζαντινών χρόνων»⁶⁹. Στην πρώτη, ολιγόλογη σχετική αναφορά, αναγνωρίζεται βιοτεχνική χρήση.

65. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 205-206. ΣΤ. ΜΟΥΖΑΚΗΣ - Α. ΚΑΛΛΗ-ΜΟΥΖΑΚΗ, *Ο δίκλιτος ναός της Αγίας Άννας στις Κουκουβάουνες - Μεταμόρφωση Αττικής*, Αθήνα 1980. ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 213. ΜΟΥΖΑΚΗΣ, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, 273-280.

66. ΜΟΥΖΑΚΗΣ - ΚΑΛΛΗ-ΜΟΥΖΑΚΗ, *Άγια Άννα στις Κουκουβάουνες*, εικ. 22-26. ΜΟΥΖΑΚΗΣ, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, 275, εικόνα στη σελ. 279.

67. Μ. ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ - Γ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ - Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΟΥ - Β. ΠΕΝΝΑ - Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ - Η. ΤΣΟΥΡΤΗ, *Σύνταγμα βυζαντινών «θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου*, Αθήνα 2002, 96-98, αρ.κατ. 84 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

68. Το αντίθετο, χωρίς όμως τεκμηρίωση, υποστηρίζει η ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 232.

69. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ (επιμ.), *2000-2010. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Αθήνα 2012 (διαδικτυακή έκδοση: <http://www.yppo.gr/0/anaskafes/index.html>), 37, εικ. 19-20. Α. DUNN, στο: *Archaeology in Greece 2011-2012* (επ. Ζ. ARCHIBALD), *Archaeological Reports* 58 (2011-2012), 115, εικ. 187.

9. Κηφισιά

Προικισμένη με πλούσια βλάστηση και πηγές άφθονου νερού από τις δυτικές πλαγιές της Πεντέλης, η Κηφισιά φαίνεται να διατηρήθηκε ως οικισμός σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Η αναφορά ενός Ιωάννη Χαλκewός από το χωριό *Κυβισσάς* στο *Πρακτικόν*⁷⁰, τεκμηριώνει την παρουσία του κατά τον 11ο-12ο αι. και τη διατήρηση του ονόματος του αρχαίου δήμου, ελαφρά παραφθαρμένου⁷¹.

Σύμφωνα με τις σωστικές ανασκαφές από τις οποίες έχουν δημοσιοποιηθεί στοιχεία, κατάλοιπα μεσαιωνικών χρόνων εντοπίζονται σε έναν εκτεταμένο χώρο, από την υστεροβυζαντινή εκκλησία της Παναγίας Ξυδούς στα βόρεια-βορειοδυτικά, ως το νεώτερο ναό του Αγίου Δημητρίου στα νότια. Στην έκταση αυτή εμπίπτουν ο πυρήνας του μεταβυζαντινού χωριού⁷², αλλά και αρχαία λείψανα αποδιδόμενα στην οικοδομική δραστηριότητα του Ηρώδου του Αττικού⁷³.

Σε οικόπεδο της συμβολής των οδών Τατοΐου και Κοκκινάκη, απέναντι από την Παναγία Ξυδού⁷⁴, ανασκάφηκε το 1979 τμήμα ρωμαϊκού λουτρού⁷⁵. Στη μόνη γνωστή φωτογραφία του ευρήματος⁷⁶, διακρίνονται σαφώς μεταγενέστεροι τοίχοι και πολυάριθμοι κτιστοί σιροί, που κατέλαβαν όλο το δυτικό τουλάχιστον τμήμα του οικοδομήματος. Ορισμένοι από τους σιρούς διατηρούσαν τα στόμια και τα καλύμματά τους σε άριστη κατάσταση. Αν και η γειτνίαση με τον υστεροβυζαντινό ναό της Παναγίας Ξυδούς συνεπάγεται σύγχρονη πιθανώς δραστηριότητα, η πυκνότητα των ευρημάτων ενδέχεται να σημαίνει παλαιότερη χρήση του χώρου, εκτίμηση την οποία ευνοεί η άμεση πρόσβαση στο ρέμα της Πύρνας, που έφερνε νερό από το Πεντελικό.

70. GRANDSTREM – MEDVEDEV – PAPACHRYSSANTHOU, *Praktikon*, B2, 10.

71. Βλ. και ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 337.

72. ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 303-310, εικ. 144-145.

73. J. TRAVLOS, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Tübingen 1988, 197 (όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία). Ε. ΠΕΠΠΑ-ΠΑΠΑΓΩΑΝΝΟΥ, Ο αρχαίος δήμος των Κηφισιέων. Σύντομη περιπλάνηση, στο: *Μοίρα και Μύρα. Τμηματικός τόμος για την Βούλα Ιω. Λαμπροπούλου*, Αθήνα 2011, 134-136, εικ. 10-14.

74. ΟΡΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 204, εικ. 274. ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 317-318, εικ. 153 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

75. G. TOUCHAIS, *Chroniques de fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1979*, *BCH* 104 (1980), 583. TRAVLOS, *Bildlexikon*, 197, εικ. 253-254.

76. TRAVLOS, *Bildlexikon*, εικ. 253.

Στην ίδια περιοχή, στη συμβολή των οδών Ραγκαβή και Τατοίου έχουν εντοπισθεί κτιστός αγωγός και δεξαμενή ασαφούς χρονολόγησης⁷⁷. Πολύ πρόσφατα, στο ίδιο περίπου σημείο (Ραγκαβή και Τατοίου 12) ανασκάφηκε οικόπεδο στο οποίο βρέθηκαν ρωμαϊκές αρχαιότητες και «μεταγενέστερα αρχαία του 11ου αι. μ.Χ.», χωρίς να είναι ακόμη γνωστό το είδος τους⁷⁸. Σε μικρή απόσταση προς τα νοτιοανατολικά, σε ανασκαφή στη συμβολή των οδών Όθωνος και Κόκκοτη, έχουν επισημανθεί εφυσλωμένα όστρακα⁷⁹. Όστρακα βυζαντινών χρόνων έχουν βρεθεί και στην πλατεία του Πλατάνου, αμέσως ανατολικά-νοτιοανατολικά του ρωμαϊκού ταφικού μνημείου⁸⁰. Στο ύψωμα του Αγίου Δημητρίου, σε οικόπεδο στην οδό Κυριαζή και Αγ. Θεοδώρων (Ο.Τ. 34), ερευνήθηκε τμήμα κτίσματος υστεροβυζαντινών χρόνων, με πιθανή παλαιότερη χρήση⁸¹.

Στην τελευταία θέση ερευνήθηκε πρόσφατα και ο χώρος του κατεστραμμένου ναού των Αγίων Θεοδώρων (συμβολή οδών Δ. Κυριακού και Αγ. Θεοδώρων), γνωστού από μνεία του Αναστασίου Ορλάνδου⁸². Σύμφωνα με την πρώτη, περιληπτική παρουσίαση των ευρημάτων⁸³, εντοπίσθηκαν τα κατάλοιπα του μνημείου, αλλά δεν διευκρινίζονται ο αρχιτεκτονικός τύπος και η χρονολόγησή τους. Εντός και γύρω από τον ναό βρέθηκαν είκοσι ταφές, που τεκμηριώνουν την μακρά περίοδο κοιμητηριακής χρήσης της θέσης, από τον 9ο-αρχές του 10ου ως τον 19ο αι. Το στοιχείο αυτό υποδεικνύει ότι στην Κηφισιά υπήρχε δραστηριότητα ήδη από την αρχή της εξεταζόμενης περιόδου.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει τοπογραφικά και το ύψωμα του Προφήτη Ηλία, όπου βρίσκεται σήμερα το μέγαρο της μητρόπολης Κηφισιάς, Αμαρουσίου και Ωρωπού (πρώην Αττικής). Η θέση έχει σε μεγάλο βαθμό αλλοιωθεί μετά από την ανέγερση του επισκοπείου, ωστόσο σε επιστολή του Νικολάου Λεβίδη προς τον Δημήτριο Καμπούρογλου, του 1924,

77. Μ. ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ, ΑΔ 37 (1982), Β'1, 63.

78. Διαδικτυακή έκδοση της εφημερίδας *Βήμα*, 17 Νοεμβρίου 2011 (<http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=430727>).

79. Μ. ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ, ΑΔ 36 (1981), Β'1, 56.

80. Μ. ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ, ΑΔ 37 (1982), Β'1, 65.

81. Α. ΠΑΤΡΙΑΝΑΚΟΥ-ΗΛΙΑΚΗ, ΑΔ 42 (1987), Β'1, 99.

82. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 204.

83. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ (επ.), *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών*, 37. DUNN, *Archaeology in Greece 2011-2012*, 114.

σημειώνεται ότι «περὶ τὸν ναῖσκον καθ' ὄλην τὴν ἔκτασιν τοῦ λόφου, σώζονται ἔτι ὠραιότατοι πίθοι ἐλαίου ἐν τῇ γῆ»⁸⁴. Η μαρτυρία αυτή, σε συνδυασμό με το επίκαιρο του υψώματος, οδηγεί στην εκτίμηση ότι το συγκεκριμένο σημείο μπορεί να φιλοξενούσε μεσαιωνική εγκατάσταση.

Η Κηφισιά είναι γενικά φτωχή σε δείγματα αρχιτεκτονικής γλυπτικής. Από όσα γλυπτά αναφέρει γενικόλογα ότι είδε ο Ορλάνδος στο μεταβυζαντινό εξωκκλήσι του Αγίου Νικολάου (συμβολή οδών Ρ. Φερραίου και Σωκράτους)⁸⁵, κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό, σήμερα είναι ορατά ένα παλαιοχριστιανικό δίζωνο επίκρανο και ένα τμήμα επιστυλίου τέμπλου με διπλεπίπεδο ανάγλυφο, μάλλον του 12ου αι. Υπέρθυρο με σταυρό, άγνωστης χρονολόγησης, αναφέρεται ότι υπήρχε στον εξαφανισμένο πλέον ναό του Αγίου Στεφάνου⁸⁶.

Άγνωστο είναι τέλος το ακριβές σημείο εύρεσης ενός θησαυρού 11 χάλκινων νομισμάτων της βασιλείας του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, που κατατέθηκε το 1893 στο Νομισματικό Μουσείο με προέλευση από την Κηφισιά⁸⁷.

10. Μνημεία του Πεντελικού

Οι στραμμένες προς την πλευρά της Αθήνας νοτιοδυτικές κλιτύες του Πεντελικού όρους φαίνεται ότι συγκέντρωσαν κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους μοναστικές κοινότητες και ασκητές. Η φήμη που συνόδευε αργότερα το βουνό ως κέντρο μοναχισμού –αναφέρεται ως *Όρος τῶν Ἀμώμων*⁸⁸– έχει πιθανότατα την αφετηρία της σε αυτή την περίοδο.

Η Σπηλιά Πεντέλης ή Σπηλιά του Νταβέλη, ένα μεγάλο φυσικό σπήλαιο στην περιοχή των αρχαίων λατομείων, είναι κυρίως γνωστή για τις τοιχογραφίες των δύο συνεχόμενων ναΐσκων της, σημαντικό δείγμα της

84. Τ. ΛΑΠΠΑΣ, Γράμματα στὸ ἀρχεῖο Δημ.Γρ. Καμπούρογλου, *Ἀθηναϊκά*, τεύχ. 57, Ἀπρίλιος 1974, 2.

85. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικὰ μνημεία*, 204.

86. ΣΤ. Ν. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, Τοπογραφικὰ καὶ ἐπιγραφικὰ Κηφισίας, *ΑΕ* 1906, στ. 187-190.

87. ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ - ΝΙΚΟΛΑΟΥ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ - ΠΕΝΝΑ - ΤΟΥΡΤΣΟΓΛΟΥ - ΤΣΟΥΡΤΗ, *Σύνταγμα βυζαντινῶν «θησαυρῶν»*, 93, αρ.κατ. 79.

88. Η ονομασία *Όρος τῶν Ἀμώμων* αναφέρεται στη νεώτερη βιβλιογραφία (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικὰ μνημεία*, 193. Μ. ΚΟΡΡΕΣ, *Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα*, Αθήνα 1994², 71) και απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζω δεν έχει επισημανθεί σε κείμενα της βυζαντινής περιόδου.

εντοίχιας ζωγραφικής των πρώτων δεκαετιών του 13ου αι. στην Αττική⁸⁹. Το μικρό συγκρότημα αποτελείται από το λεγόμενο ασκηταριό του Αγίου Σπυριδώνα, με ακανόνιστου σχήματος κυρίως ναό και ιερό βήμα προσαρμοσμένο στη φυσική κοιλότητα της σπηλιάς, και τον συνεχόμενο προς τα βόρεια συνεπτυγμένο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό του Αγίου Νικολάου, με ιδιαίτερο, ευρύ χώρο για το ιερό και χαρακτηριστικά χαμηλό τεταρτοκυκλικό τρούλο. Η διαμόρφωση του μικρού συγκροτήματος, με την οικοδόμηση του Αγίου Νικολάου, εκτιμάται ότι ολοκληρώθηκε στα τέλη του 10ου αι.⁹⁰. Ο χώρος πάντως είχε καθαγιαστεί αρκετά νωρίτερα ως λατρευτικός ή ως τόπος άσκησης, όπως μαρτυρούν οι επιγραφές και οι ανάγλυφες παραστάσεις στο εσωτερικό της Σπηλιάς, που έχουν χρονολογηθεί από τον 7ο αι. και εξής⁹¹. Η τοιχογράφηση του 13ου αι.

89. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 196-197, εικ. 261-262. Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ Σπηλιὰ τῆς Πεντέλης, *HME* 6 (1927), 45-59. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ προσωπογραφία Μιχαὴλ τοῦ Χωνιάτου, *ΕΕΒΣ* ΚΑ΄(1951), 213-214, εικ. 2-3. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ ἀσκηταριὸ τῆς Σπηλιᾶς τοῦ Νταβέλη, *Ζυγός*, τεύχ. 50, Ἀθήνα 1960, 34-42. ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, Οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίαι τῶν παρεκκλησιῶν τῆς Σπηλιᾶς τῆς Πεντέλης, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τ. Ζ΄(1973-1974), 79-119, πίν. 20-44. Π. ΛΑΖΑΡΙΑΝΗΣ, *ΑΔ* 28 (1973), Β΄1, 61-71, σχ. 6-10, πίν. 45-55γ. JANIN, *Grands centres byzantins*, 331-332. ΣΤ. Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ἰ. Ναὸς Αγίου Νικολάου Σπηλιᾶς Πεντέλης ἢ Νταβέλη Αττικῆς. Αποτοιχίσεις-Επεξεργασία-Αποκατάσταση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ τρούλου, *Αναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία Μνημείων καὶ Συνόλων*, τ. Β΄, Ἀθήνα 1987, 193-202. ΚΟΡΡΕΣ, *Από τὴν Πεντέλη στὸν Παρθενώνα*, 79, σχ. 11, 14, 16 καὶ 39. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Ψηφιδωτὰ καὶ τοιχογραφίαι, 267-269, εικ. 28-29. Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, Επιπτώσεις τῆς Δ΄ Σταυροφορίας στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Ανατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας ἕως τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνα, στο: *Ἡ βυζαντινὴ τέχνη μετὰ τὴν Τέταρτη σταυροφορία. Ἡ Τέταρτη σταυροφορία καὶ οἱ επιπτώσεις τῆς* (Διεθνὲς Συνέδριο, Ἀθήνα 9-12 Μαΐου 2004), Ἀθήνα 2007, 75-76. Η ΙΔΙΑ, Relations between East and West in the Lordship of Athens and Thebes after 1204: Archaeological and Artistic Evidence, στο: *Archaeology and the Crusades. Proceedings of the Round Table* (Nicosia, 1 February 2005), εκδ. Ρ. EDBURY - Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΗ, Athens 2007, 14-15, εικ. 6. Ι. ΚΑΡΑΝΗ, Στερέωση καὶ αποκατάσταση τῶν ναυδριῶν στὴ Σπηλιὰ Πεντέλης, *2ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αναστηλώσεων, Ἐταιρεία Ἐρευνας καὶ Προώθησης τῆς Επιστημονικῆς Αναστηλώσεως Μνημείων, Πρακτικά*, Ἀθήνα 2009 (ηλεκτρονικὴ ἐκδοση χωρὶς σελιδαρίθμηση).

90. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Σπηλιὰ Νταβέλη, 35. ΜΟΥΡΙΚΗ, Σπηλιὰ Πεντέλης, 81. Ο ΛΑΖΑΡΙΑΝΗΣ, *ΑΔ* 28, 70, θεώρησε τὸν Ἅγιο Νικόλαο ὡς κτίσμα ὄχι νεώτερο τοῦ 10ου αἰ., τὸν δε Ἅγιο Σπυριδώνα σύγχρονο με τὶς επιγραφές καὶ τὰ ανάγλυφα τοῦ βράχου τῆς σπηλιάς. Ο Χ. Μπούρας τοποθετεῖ τὸν Ἅγιο Νικόλαο περὶ τὸ 1000 (ΜΠΟΥΡΑΣ-ΜΠΟΥΡΑ, *Ἑλλαδικὴ Ναοδομία*, 386, σημ. 29).

91. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Σπηλιὰ Πεντέλης, 50-54, εικ. 5.

φαίνεται ότι κάλυψε, τουλάχιστον στον Άγιο Νικόλαο, παλαιότερες, μεσοβυζαντινές προφανώς παραστάσεις, από τις οποίες βρέθηκαν πενιχρά ίχνη το 1981. Ο σωζόμενος γλυπτός διάκοσμος περιορίζεται σε δύο υπέρθυρα, από τα οποία το ένα, του Αγίου Σπυρίδωνα, δείχνει προωμότερο, πιθανώς του 9ου αι. Εκτός από τους δύο ναούς, οι σωζόμενες μικρές δεξαμενές και το τμήμα ενός τείχους που έφραζε το στόμιο της σπηλιάς, με ανάγλυφο υπέρθυρο στην πύλη του (σήμερα πεσμένο στο έδαφος)⁹², μαρτυρούν μόνιμη παρουσία μοναστικής κοινότητας στον χώρο, άγνωστο για ποιο ακριβώς χρονικό διάστημα.

Δυτικά της Σπηλιάς, στη θέση Καμάρι, βρίσκεται η εκκλησία των Ταξιαρχών, του τύπου του συνεπτυγμένου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τυφλό τρούλο, τρίπλευρη αψίδα ιερού και θολωτό νάρθηκα, στον οποίο εντάσσεται ταφικό αρκοσόλιο⁹³. Στη νότια πλευρά έχουν προστεθεί δύο μεταγενέστερα κελιά. Στο εσωτερικό του ναού σώζονται τοιχογραφίες στις οποίες ο Ορλάνδος αναγνώρισε στρώμα του 12ου αι., για το οποίο δεν έδωσε ποτέ περισσότερα στοιχεία· πιο πρόσφατα ο Στέλιος Μουζάκης διέκρινε τέσσερα στρώματα, τα οποία χρονολογεί από τον 13ο ως τον 18ο αι. Ο Ορλάνδος πρότεινε τη χρονολόγηση του μνημείου στον 11ο ή 12ο αι., άποψη την οποία απορρίπτει ο Μπούρας. Τα υπάρχοντα δεδομένα κλίνουν μάλλον προς την περίπτωση ενός μικρού υστεροβυζαντινού ναού, που ανοικοδομήθηκε τον 16ο ή 17ο αι., διατηρώντας την αρχική κόγχη του βήματος, όπου εντοπίζονται ίχνη τοιχογραφιών με ενδείξεις χρονολόγησης στον 13ο αι.⁹⁴. Στο μεταβυζαντινό κτιστό τοιχογραφημένο τέμπλο εντάσσονται ζεύγη κιονίσκων και θωρακίων, σε δεύτερη χρήση, με διάκοσμο που τα προσγράφει στον 11ο αι. (εικ. 3).

Δυτικότερα, στη θέση Βαγιατί, βρίσκονται τα ερείπια της λεγόμενης

92. Ο Μ. ΚΟΡΡΕΣ, *Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα*, σχ. 14, σημειώνει ακόμη τα λείψανα βοηθητικών κτισμάτων και ενός μονόχωρου ναΐσκου έξω από τη Σπηλιά, άδηλης χρονολόγησης.

93. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 195, εικ. 260 (ο οποίος χαρακτηρίζει τυπολογικά τον ναό ως μονόκλιτη βασιλική με τρούλο). ΜΠΟΥΡΑΣ-ΜΠΟΥΡΑ, *Έλλαδική Ναοδομία*, 329. ΣΤ. ΜΟΥΖΑΚΗΣ, Ο Βυζαντινός ναός των Ταξιαρχών στη θέση Καμάρι στο όρος της Πεντέλης. Τυπολογικές - Εικονογραφικές παρατηρήσεις, στο: *Πρακτικά ΙΑ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής* (Σπάτα, 11-14 Νοεμβρίου 2004), Σπάτα 2006, 335-366). ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 357.

94. Όπως οι διακοσμητικές ταινίες και ένα ειλητό με ερυθρό βάθος.

Φραγκοκκλησιάς⁹⁵, ενός σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού μεταβατικού τύπου, της παραλλαγής όπου το δυτικό σκέλος του σταυρού είναι περιορισμένο σε μήκος και διαχωρίζεται από τα γωνιακά διαμερίσματα με συμπαγείς παραστάδες⁹⁶, με τρεις ημικυκλικές κόγχες στο ιερό και νόρθηκα. Το μνημείο δεν έχει ερευνηθεί ανασκαφικά· ίχνη τοιχογραφιών ή γλυπτού διακόσμου δεν έχουν διασωθεί. Ο τύπος, το μέγεθος και η θέση του συνηγορούν ότι κτίστηκε ως καθολικό μονής, για την οποία δεν υπάρχουν άλλες μαρτυρίες⁹⁷. Με βάση τα τυπολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία της, η Φραγκοκκλησιά τοποθετείται χρονολογικά στον 10ο αι. Το αρχικό αγιωνύμιο παραμένει άγνωστο· η παραδεδομένη ονομασία της ίσως οφείλεται σε κατάληψη και χρήση του ναού από τους Δυτικούς μετά το 1204⁹⁸. Δεν αποκλείεται να ταυτίζεται, υπό τη νέα αυτή χρήση της, με το καθολικό μοναστήρι *Sancti Angeli de Kypolousto de Montepenteli*, που αναφέρεται σε έγγραφο του πάπα Ονωρίου του Γ΄ το 1218⁹⁹ και

95. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 194, εικ. 259. Ο ΙΔΙΟΣ, Βυζαντινά μνημεία της Αίτωλοακαρνανίας, *ΑΒΜΕ Θ΄* (1961), 20, εικ. 23. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Άνασκαφή της βασιλικής του Ἁγίου Ἀχιλλείου, *Επιστ. Επετ. Πολυτεχνικής Σχολής Παν. Θεσσαλονίκης Ε΄* (1971-72), 335, 359, εικ. 92. JANIN, *Grands centres byzantins*, 338. KODER - HILD, *Hellas und Thessalia*, 240-241. D. HAYER, Saint Georges près de Skala (Laconie), *ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. ΙΒ΄* (1984), 272, 277, εικ. 17. Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Ἀθήναι 1990, 90-95, εικ. 82. Ο ΙΔΙΟΣ, Η Φραγκοκκλησιά της Πεντέλης, *Ενδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης* (Αθήνα, 31 Μαΐου - 2 Ιουνίου 1991), *Πρόγραμμα και Περιλήψεις Ανακοινώσεων*, Αθήνα 1991, 40-41. Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρὸν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, *Θεσσαλονίκη 1992*², 118 σημ. 2, 202, 249. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 358.

96. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική*, 118, 246. HAYER, Saint Georges, 276-283. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Ναοὶ Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, 90-95. Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ - Μ. ΚΑΠΠΑΣ, Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος. Τυπολογικές διευκρινίσεις, *Εικοστό Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης* (Αθήνα 13-15 Μαΐου 2005), *Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 2005, 13-14.

97. Ο ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Φραγκοκκλησιά, 41, εξέφρασε την άποψη ότι πρόκειται για ταφικό παρεκκλήσιο, η οποία όμως δεν φαίνεται για τους παραπάνω λόγους πειστική.

98. Την υπόθεση αυτή διατυπώνει ο ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 194.

99. A. L. ΤΑΥΤΥ, *Acta Honorii III. et Gregorii IX.*, Città del Vaticano 1950, 68, αρ. 43. JANIN, *Grands centres byzantins*, 327-328. KODER - HILD, *Hellas und Thessalia*, 269. Η ταύτιση της μονής των λατινικών πηγών με τον προαναφερόμενο ναό των Ταξιαρχών

μνημονεύεται ξανά στα μέσα του 15ου αι., οπότε κατείχε περιουσία στην Κηφισιά¹⁰⁰.

Στη μεταβυζαντινή μονή Πεντέλης, καθίδρυμα του πρώην Ευρίπου Τιμοθέου (1578), σώζεται μικρός αριθμός μεσοβυζαντινών γλυπτών, των οποίων ο ακριβής τόπος προέλευσης δεν είναι γνωστός. Πρόκειται πιθανότατα για συλήματα συγκεντρωμένα από γύρω θέσεις και παλαιά μετόχια του μοναστηριού, που μπορούν όμως να θεωρηθούν ως ένδειξη οικοδομικής δραστηριότητας στην ευρύτερη περιοχή της Πεντέλης. Εκτός από ένα γνωστό, εντοιχισμένο σήμερα, απότμημα πλάκας σαρκοφάγου¹⁰¹, στη συλλογή περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων ένα σπάραγμα θωρακίου με την παράσταση του δέντρου της ζωής και δύο μικρά κιονόκρανα.

Τέλος, στα θεμέλια της οικίας Ε. Ζυγούρα στην Πεντέλη βρέθηκε το 1949 ένας θησαυρός 5 φύλλων του Νικηφόρου Γ΄ που απεκρύβη γύρω στο 1081¹⁰².

11. Μαρούσι

Περισσότερες από μία οικιστικές θέσεις φαίνεται ότι αναπτύχθηκαν κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο στην περιοχή του Μαρουσιού, που εκτείνεται σε μία μεγάλη έκταση ανάμεσα στις νοτιοδυτικές υπώρειες της Πεντέλης και τα Τουρκοβούνια¹⁰³. Κατ' αρχάς, μία εγκατάσταση φαίνεται ότι υπήρχε στη συνοικία των Αγίων Αναργύρων, κοντά στο κέντρο του σημερινού Δήμου. Η σύγχρονη ομώνυμη εκκλησία έχει διαδεχθεί τη μεταβυζαντινή βασιλική της Παναγίας Μαρμαριώτισσας¹⁰⁴, στην οποία είχε βρεθεί η χαμένη σήμερα επιγραφή του εγκαινίου ενός ναού της Θεοτόκου

στο Καμάρι δείχνει αδύναμη, έχοντας υπόψη την χρονολόγηση αλλά και τις μικρές διαστάσεις του.

100. J. DARROUZES, *Obits et Colophons*, στο: *Χαριστήριον εις Άναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, τ. Α΄, Άθήναι 1965, 303, 311.

101. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 191, εικ. 254. Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, 47, αρ. 61, πίν. 50 α-β. Ο τελευταίος το χρονολογεί στον 11ο-12ο αι.

102. ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ - ΝΙΚΟΛΑΟΥ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ - ΠΕΝΝΑ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ - ΤΣΟΥΡΤΗ, *Σύνταγμα βυζαντινών «θησαυρών»*, 81, αρ. κατ. 59 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

103. Γ. ΠΑΛΛΗΣ, *Το Μαρούσι της Αττικής. Δοκίμιο τοπικής ιστορίας*, Αθήνα 2004, 44-48, εικ. 33-39. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 308-310.

104. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 201-202, εικ. 271. ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 299-300, εικ. 141-142.

κατά το έτος 850, από τον μητροπολίτη Αθηνών Νικήτα¹⁰⁵. Η θέση αυτού του ναού παραμένει άγνωστη¹⁰⁶. Περιομετρικά της μεταβυζαντινής βασιλικής έγινε το 1967 ανασκαφή, στην οποία βρέθηκαν οκτώ καλυβίτες τάφοι στα ανατολικά, του 11ου μάλλον αι., και άλλοι τρεις στα νότια, μαζί με τοίχο άγνωστης χρήσης και κτιστό πύλο¹⁰⁷. Ίχνη παλαιότερης εκκλησίας δεν εντοπίστηκαν. Σε εκσκαφές θεμελίων οικοδομών και δημόσιων έργων στη γύρω συνοικία έχουν επισημανθεί κατά καιρούς αρκετοί σιροί¹⁰⁸.

Νοτιότερα, στην περιοχή του ρέματος του Αγίου Θωμά, στο σημείο όπου διήλθε η Αττική Οδός (παλιά θέση Πισπίρι) και κοντά στην οδό Ιερού Λόχου, ανασκάφηκε το 2001 εκτεταμένος πιθεών με επτά σιρούς και επτά πιθόσχημα ορύγματα σκαμμένα στο φυσικό έδαφος και κατανεμημένα κυρίως ανά συστάδες των δύο ή τριών (εικ. 4)¹⁰⁹. Στη θέση υπήρχαν επιφανειακά ορατοί σιροί, σε αδόμητα ακόμη τότε οικόπεδα. Στα αδημοσίευτα προς το παρόν κινητά ευρήματα της ανασκαφής, που περιλαμβάνουν επί το πλείστον χρηστική κεραμική, συγκαταλέγονται και δύο φόλλεις του Λέοντος ΣΤ΄, οι οποίοι μπορούν να θεωρηθούν ως χρονολογική ένδειξη για τη δραστηριότητα στον χώρο. Μετά από

105. G. LAMPAKIS, *Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce*, Athènes 1902, 16. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 202, εικ. 272. A. H. S. MEGAW, *The Skripou Screen*, *ABSA* 61 (1966), 32, υποσ. 80a. JANIN, *Grands centres byzantins*, 314 (αναφέρει λανθασμένα τον ναό ως ευρισκόμενο στο Χαλάνδρι, από σύγχυση με την εκεί Μαρμαριώτισσα). ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 261 (στο ίδιο, 260, σημ. 85, η επιγραφή μνημονεύεται ως προερχόμενη από ναό των Αγίων Αναργύρων ή Παναγίας Μαρμαριώτισσας Πεντέλης αντί του Μαρουσιού).

106. Ο JANIN, *Grands centres byzantins*, 314, υποθέτει ότι ήταν καθολικό μονής, λόγω της επιγραφής του μοναχού Νικολάου, που ακολουθεί το κείμενο της καθιέρωσης. Άγνωστο είναι δε αν έχει κάποια σχέση με τη μνημονευόμενη το 1437 και αταύτιστη μονή της Θεοτόκου Μαρινωτίσσας (FR. MIKLOSICH - J. MÜLLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, III, Wien 1865, 257. JANIN, *Grands centres byzantins*, 314).

107. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, *ΑΔ* 23 (1968) Β΄ 1, 116-118, σχ. 3, πίν. 59β-γ.

108. Η περιοχή αυτή άρχισε να ελέγχεται αρχαιολογικά πριν από λίγα χρόνια, αφού είχε ανοικοδομηθεί σχεδόν ολοκληρωτικά.

109. Δ. ΣΚΙΑΡΝΤΙ, Κτίσμα και μεσοβυζαντινός πιθεών - Μαρούσι, στο: *Αττικής Οδού Περιήγησις*, εκδ. Γ. ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ, Αθήνα 2005, 88-91. Τα ορύγματα ήταν σκαμμένα στο έδαφος, με διατομή που θύμιζε πύλους, και τα τοιχώματά τους ήταν στερεοποιημένα, με εσωτερική επένδυση πηλού ή καύση. Παρόμοια έχουν βρεθεί στη λεωφόρο Πεντέλης στο Χαλάνδρι (ΑΙ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ, Ερείπια αγροτικού συγκροτήματος στη Λ. Πεντέλης, στο: *Αττικής Οδού Περιήγησις*, 113) και στο Γέρακα (Μ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *ΑΔ* 53 (1998) Β΄ 1, 87-88, πίν. 47-48, όπου αποδίδονται στους ρωμαϊκούς χρόνους).

το 2001 έχουν εντοπισθεί και ανασκαφεί από τις οικείες Εφορείες νέες συστάδες σιρών στην ίδια θέση, κυρίως σε οικόπεδα προς το ρέμα, καθώς και ένας υστεροβυζαντινός κοιμητηριακός ναΐσκος¹¹⁰. Τα δεδομένα αυτά τεκμηριώνουν τη μακρόχρονη ύπαρξη εδώ ενός οικιστικού πυρήνα αγροτικού χαρακτήρα, με κατοικίες από ευτελή υλικά που δεν άφησαν ίχνη, πλην των αποθηκευτικών σιρών που βρίσκονταν στο εσωτερικό τους.

Κοντά στο ίδιο ρέμα και νοτιότερα, προς την περιοχή του Ολυμπιακού Σταδίου (πλησίον του μαιευτηρίου ΙΑΣΩ), βρέθηκαν το 2003-2004 μεσοβυζαντινά οικοδομικά κατάλοιπα στη θέση μιας όψιμης ρωμαϊκής villa rustica. Τα ευρήματα περιλάμβαναν σύμφωνα με τον ανασκαφέα Δημήτρη Σκιλάρντι δύο πιθανόν οικίες, ένα δίχωρο κτήριο και ένα άλλο με παραλληλόγραμμο δωμάτια, καθώς και ένα μεγάλο κεραμεικό κλίβανο¹¹¹. Στον χώρο εντοπίστηκαν διάσπαρτοι σιροί και υπόγειοι πίθοι, ο ένας από τους οποίους είχε επισκευασθεί με μολύβδινους συνδέσμους. Ο ανασκαφέας δεν διευκρινίζει τη σχέση τους με τα προαναφερόμενα κτίσματα. Το σύνολο χρονολογήθηκε με βάση νομισματικές ενδείξεις στον 11ο αι. Η εγκατάσταση αυτή θα αξιοποίησε, όπως και η αμέσως προηγούμενη, τα φυσικά πλεονεκτήματα της θέσης. Το ρέμα του Αγίου Θωμά και η εύφορη γη δημιουργούσαν συνθήκες ευνοϊκές για μικρές αγροτικές εγκαταστάσεις και βιοτεχνικές δραστηριότητες κοντά στις όχθες του.

Μία άλλη ένδειξη δραστηριότητας στην περιοχή του Μαρουσιού κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους αποτελούν τα πολυάριθμα αρχιτεκτονικά γλυπτά που έχουν επαναχρησιμοποιηθεί σε μεταγενέστερους ναΐσκους¹¹².

110. Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 56-59 (2001-2004) Β'1, Αττική, 502 (όπου εκ παραδρομής η θέση αναφέρεται ως ευρισκόμενη στο Χαλάνδρι, αντί του Μαρουσιού). ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ (επ.), *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών*, 36-37, εικ. 18. DUNN, *Archaeology in Greece 2011-2012*, 114.

111. Δ. ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ, Αρχαιολογικές έρευνες στα βόρεια προάστια της Αθήνας, 1998-2003, στο: *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας. Πρακτικά Συνεδρίου* (Αθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003), εκδ. Β. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΤ. ΚΑΤΣΑΡΟΥ-ΤΖΕΒΕΛΕΚΗ, Δήμος Μαροκοπούλου Μεσογαίας 2009, 606-608. J. WHITLY, *Archaeology in Greece 2003-2004*, στο: *Archaeological Reports for 2003-2004*, London 2004, 8. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 113.

112. ΟΡΑΝΑΝΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 200, εικ. 269-270. Γ. ΠΑΛΛΗΣ, *Spolia γλυπτών από την περιοχή Αμαρουσίου Αττικής*, στο: *La sculpture byzantine, VIIe-XIIe siècles*.

Χρονολογικά εκτείνονται από τον 9ο έως τον 12ο αι. και είναι αντιπροσωπευτικά της εξέλιξης της διακοσμητικής γλυπτικής στην Αττική. Αξιοσημείωτα είναι δύο όμοια θωράκια του 10ου αι., που προέρχονται προφανώς από το ίδιο τέμπλο ενός άγνωστου ναού και αντιγράφουν σχέδια που απαντούν σε επίτιπλα χρονολογημένων χειρογράφων της ίδιας περιόδου.

12. Χαλάνδρι

Αν και μοιράζεται κοινά χαρακτηριστικά με το γειτονικό του Μαρούσι ως προς την εύφορη γη και την επάρκεια σε νερό, το Χαλάνδρι σώζει ελάχιστες ενδείξεις για την κατάστασή του κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Δεν υπάρχουν γνωστές αναφορές για ανασκαφικά ευρήματα που να μαρτυρούν κατοικημένες θέσεις¹¹³, ενώ λίγα είναι τα μεσοβυζαντινά γλυπτά που έχουν επισημανθεί σε μεταγενέστερους ναΐσκους: ένα θωράκιο στον Προφήτη Ηλία¹¹⁴ και ένας μαρμάρινος κοσμήτης στον παλαιό Άγιο Γεώργιο. Ένα μεγάλο ακέραιο θωράκιο που φυλάσσεται στο Αετοπούλειο Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Χαλανδρίου είναι μάλλον παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Ο ναΐσκος της Φραγκοκκλησιάς στη συμβολή της λεωφόρου Πεντέλης με την Αττική Οδό, βορειοδυτικά του κέντρου του Χαλανδρίου, για τον οποίο υπέθετε ο Ορλάνδος ότι προϋπήρχε της λατινικής κατάκτησης, αποδείχτηκε ανασκαφικά ότι είναι κτίσμα του 13ου αι. (πριν από το 1280), με ταφικό προορισμό¹¹⁵. Σε μικρή απόσταση από

Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6-8 septembre 2000), εκδ. CH. PENNAS – C. VANDERHEYDE, [BCH, Supplément 49], Athènes 2008, 303-315. Στον σχετικό κατάλογο πρέπει να προστεθούν: α) κοσμήτης θυρώματος και επίθημα εντοιχισμένα στο παρεκκλήσι της Αγίας Σωτήρας (στην πλατεία Αγίας Λαύρας), β) επίθημα αμφικιονίσκου εντοιχισμένο στο ερειπωμένο εξωκκλήσι του Αγίου Νικολάου στην οδό Διονύσου, γ) τμήμα κοσμήτη ή επιστυλίου τέμπλου του 9ου αι., επαναχρησιμοποιημένο ως ανώφλι στην είσοδο του ναού του Αγίου Θωμά.

113. Την πιθανή ύπαρξη «βυζαντινού» οικισμού υποστηρίζει η ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 375-376, χωρίς επαρκή τεκμήρια.

114. I. X. ΔΡΑΓΑΤΣΗΣ, Τάφος θολωτός καὶ ἄλλαι ἀρχαιότητες ἐν Χαλανδρίῳ, *ΑΕ* 1925-1926, 181.

115. ΟΡΑΝΑΝΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 177, 194. ΑΙ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΑΛΕΞΙΔΟΥ, Ανασκαφές περιοχής Φραγκοκκλησιάς, στο: *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα*

τη Φραγκοκκλησιά ανασκάφηκε τμήμα αποθηκευτικού συγκροτήματος αγροτικού χαρακτήρα με κύρια φάση χρήσης στους υστεροβυζαντινούς χρόνους, αλλά και με δείγματα κεραμεικής και ένα νομισματικό εύρημα του β' μισού του 12ου αι.¹¹⁶

Στην περιοχή της Αγίας Παρασκευής, απ' όπου εξακολουθούσε να διέρχεται η αρχαία οδός προς τα Μεσόγεια (σήμ. Λεωφόρος Μεσογείων), αναφέρεται το μεμονωμένο εύρημα ενός πίθου και ενός τοίχου βυζαντινών χρόνων που εντοπίστηκαν το 1973 στις οδούς Αισχύλου και Χρυσοστόμου Σμύρνης¹¹⁷.

13. Σταυρός

Στη θέση Σταυρός, επάνω στην οδό προς τα Μεσόγεια, βρίσκεται ο μικρός ναός της Αγίας Θέκλας, ελαφρά μετατοπισμένος σήμερα προς τα βόρεια. Σε ανασκαφικές εργασίες που έγιναν το 2001-2002, αναγνωρίστηκε η αρχική οικοδομική φάση του, που ήταν αυτή ενός απλού τετρακίονιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο, με ημικυκλική αψίδα ιερού και αμελές πλινθοπερίγλειστο σύστημα τοιχοποιίας¹¹⁸. Σύμφωνα με την Αικατερίνη Παντελίδου, τοποθετείται χρονολογικά στο πέρασμα από τον 12ο στον 13ο αι. Η ίδια χρονολόγηση προτείνεται για τη δεύτερη φάση χρήσης του κοιμητηρίου βόρεια και δυτικά του ναού. Στον 12ο πιθανώς αι. ανάγεται η κατασκευή ενός αποθηκευτικού συγκροτήματος αγροτικού χαρακτήρα, με ένα σιρό και πίθους τοποθετημένους μέσα στο έδαφος. Οι παραπάνω χρήσεις εξακολούθησαν πιο εντατικά κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

Δημόσια Έργα, 217-219. Η ΙΔΙΑ, Αποκάλυψη ερειπίων της Φραγκοκκλησιάς στη λεωφ. Πεντέλης στο Χαλάνδρι, στο: *Αττικής Οδού Περιήγησις*, 104-109. Η ΙΔΙΑ, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β'1, Αττική, 512-515, εικ. 10-13.

116. ΑΙ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΑΛΕΞΙΔΟΥ, Ερείπια αγροτικού συγκροτήματος στη Λ. Πεντέλης, στο: *Αττικής Οδού Περιήγησις*, 110-115, σχ. 2, εικ. 1-5. Η ΙΔΙΑ, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β'1, Αττική, 515-517, εικ. 14-17.

117. Α. ΠΑΤΡΙΑΝΑΚΟΥ-ΗΛΙΑΚΗ, *ΑΔ* 38 (1983), Β'1, 61.

118. ΟΡΑΝΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 176. Ε. ΓΚΙΝΗ-ΓΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, Αρχαιολογικές μαρτυρίες και μνημεία, 59-60. ΑΙ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΑΛΕΞΙΔΟΥ, Ανασκαφή Αγίας Θέκλας, στο: *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα*, 220-222. Η ΙΔΙΑ, Ανασκαφή στο εσωτερικό και στον προαύλειο χώρο του ναού της Αγ. Θέκλας στον Σταυρό Αγίας Παρασκευής, στο: *Αττικής Οδού Περιήγησις*, 146-155. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 243. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 370-371.

14. Μονή Αγίου Ιωάννου του Κυνηγού

Στη βορειοδυτική απόληξη του Υμηττού, επάνω από το πέρασμα του Σταυρού προς τα Μεσόγεια, ιδρύθηκε στο τέλος της μεσοβυζαντινής περιόδου μονή αφιερωμένη στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, περισσότερο γνωστή ως μονή του Κυνηγού ή Κυνηγού των Φιλοσόφων¹¹⁹. Επιγραφικές¹²⁰ και φιλολογικές¹²¹ μαρτυρίες παρέχουν πολύτιμες ειδήσεις από τους πρώτους χρόνους της λειτουργίας της. Από το αρχικό συγκρότημα σήμερα σώζονται το καθολικό και ο πυλώνας. Το καθολικό, που ολοκληρώθηκε σύμφωνα με επιγραφή σε κοσμήτη θυρώματος το 1204/5¹²², ανήκει στον τύπο του δίστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, με τρούλο και μεταγενέστερες προσθήκες ευρύχωρου νάρθηκα και στοάς¹²³. Μεγάλη λιτότητα χαρακτηρίζει τις εξωτερικές του όψεις, όπου απουσιάζει ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος, με την πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία να περιορίζεται στην αψίδα του ιερού και τον τρούλο. Στο εσωτερικό εντοπίστηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών του 13ου-14ου

119. Δ. ΓΡ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, *Ιστορία των Αθηναίων. Τουρκοκρατία, Περίοδος πρώτη, 1458-1687*, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1890, 204-215. Τ. Α. ΝΕΡΟΥΤΣΟΣ, *Χριστιανικὰ Ἀθήναι, ΔΙΕΕ Γ' (1889)*, 106. Ι. ΣΤΡΥΓΟΦΕΚΗ, Ἡ μονὴ τοῦ Κυνηγοῦ τῶν Φιλοσόφων, *ΔΙΕΕ Γ' (1889)* 117-128. JANIN, *Grands centres byzantins*, 333-334. ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 367-372, εικ. 185-188 (ὅπου αναλυτικὴ βιβλιογραφία).

120. Κ. Σ. ΠΙΤΤΑΚΗΣ, *ΑΕ* 1842, φυλλάδιον 25, 491-492, αρ. 778. ΣΤΡΥΓΟΦΕΚΗ, Μονὴ Κυνηγοῦ, 118-122. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, *Ιστορία των Αθηναίων*, τ. Β', 204-212. Α. ΞΥΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐξ ἀφορμῆς ἐνὸς σημειώματος, *Γρ. Παλαμάς* 3 (1919), 406-409. Δ. ΓΡ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥΣ, Ἡ στήλη τοῦ Νεοφύτου, *Γρ. Παλαμάς* 5 (1921), 413-421. Α. PLASSART, *Inscriptions de Piérie, d' Emathie et de Bottiée*, *BCH* 47 (1923), 175-180, εικ. 7-10. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Τὸ κιόνιον τοῦ Νεοφύτου, *ΕΕΒΣ Η' (1931)*, 148-156. ΟΡΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 170-173, εικ. 228-229.

121. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 100, 182. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Ἐπιστολαί*, *Επιστολή* 120.

122. L. BOURAS, *Architectural Sculptures of the twelfth and thirteenth centuries in Greece*, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Θ' (1977-1979), 67-68, 71, πίν. 25, εικ. 10. Μ. ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΙΔΗ, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Κατάλογος*, Αθήνα 1999, 184-185, αρ. 257. S. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth Century Churches of Greece*, Wien 1992, 105.

123. ΟΡΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 174, εικ. 230-233. A.H.S. MEGAW, *The Chronology of some Middle-Byzantine Churches*, *ABSA XXXII (1931-1932)* 94, 97-99, 101, 116, 123, 125, 126, pl. 28.2. ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, *Ἑλλαδικὴ Ναοδομία*, 198-201, εικ. 217-219. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 202-206, εικ. 182-185β.

αι.¹²⁴ Το μικρών διαστάσεων μαρμάρινο τέμπλο έχει αναστηλωθεί¹²⁵. Πιθανότατα σύγχρονος με το καθολικό είναι ο κεντρικός πυλώνας του μοναστηριακού περιβόλου, διαρθρωμένος ως ένα συνεπτυγμένο πρότυπο με πεταλόμορφα τόξα, στα οποία γίνεται ευρεία χρήση λαξευτού πωρόλιθου¹²⁶.

15. Αμπελόκηποι

Στη γεωγραφική ενότητα των βορείων περιχώρων της Αθήνας ενδιαφέρον παρουσιάζει κατ' αρχάς η περιοχή των Αμπελοκήπων¹²⁷, δυτικά του Υμηττού και προς το Λυκαβηττό. Στην ευρύτερη περιοχή σώζονται σήμερα τρεις μεσοβυζαντινοί ναοί που αναγνωρίζονται ως καθολικά μικρών μονών. Στις ανατολικές παρυφές των Αμπελοκήπων, προς το Γουδί, στα όρια του Δήμου Ζωγράφου (λεωφ. Γεωργίου Παπανδρέου) βρίσκεται η εκκλησία της Αγίας Τριάδας, γνωστή παλαιότερα ως Παναγία στο Γουδί¹²⁸. Πρόκειται για απλό δικιόνιο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό με τρούλο, ο οποίος μετασκευάσθηκε σε τρίλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική κατά την Τουρκοκρατία· η τωρινή εμφάνισή του είναι αποτέλεσμα εργασιών αποκατάστασης που πραγματοποίησε στο εκ νέου ερειπωμένο κτίσμα ο Ορλάνδος το 1959-1961¹²⁹. Από τον αρχικό ναό διατηρούνται τα παραβήματα σε όλο το ύψος τους και μέρος των πλευρικών τοίχων. Αδιευκρίνιστη είναι η μορφή

124. ΧΑΤΖΗΛΑΚΗ, Ψηφιδωτά και τοιχογραφίες, 272.

125. ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Έλλαδική Ναοδομία*, 200, εικ. 219. CH. BOURAS, *Unfinished Architectural Members in Middle Byzantine Greek Churches*, στο: *Archaeology in Architecture. Studies in Honor of Cecil. L. Striker*, εκδ. J. J. EMERICK – D. M. DELIYANNIS, Mainz am Rein 2005, 7, εικ. 11. Θ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ – Α. ΜΟΥΜΤΖΑΚΗ, *Βυζαντινές Εκκλησίες Ανατολικής Αττικής*, Αθήνα 2010, εικόνες στις σελ. 60-61.

126. ΣΤ. Β. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Ο πυλώνας της Μονής Αγίου Ιωάννου του Κυνηγού στον Υμηττό, στο: *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής προσφοράς στο πανεπιστήμιο*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1991, 1107-1119.

127. Το τοπωνύμιο εμφανίζεται για πρώτη φορά το έτος 1460 (LE COMTE DE LABORDE, *Athènes aux XVe, XVIe et XVIIe siècles*, t. I, Paris 1854, 17).

128. Α. ΞΥΤΟΠΟΥΛΟΣ, Άττικής Βυζαντιακοί ναοί, *ΑΕ* 1913, 130-137. 574-575, εικ. 6-7. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 130, εικ. 164-165. Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζαντινά βασιλικά Μακεδονίας και παλαιάς Ελλάδος, *BZ* 30 (1929-1930), 574-575, εικ. 6-7. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 165-167, εικ. 131-134.

129. Ειδήσεις, *ΕΕΒΣ* 29 (1959), 524. Ειδήσεις, *ΕΕΒΣ* 30 (1960-1961), 682.

του εντελώς κατεστραμμένου νάρθηκα. Ίχνη γλυπτού και ζωγραφικού διακόσμου δεν σώζονται. Η ακριβέστερη χρονολογική τοποθέτηση του κτίσματος, μέσα στο πλαίσιο της μεσοβυζαντινής περιόδου, παραμένει ασαφής. Άγνωστο είναι εάν υπήρχαν κατάλοιπα άλλων, μοναστηριακών πιθανώς, κτισμάτων στην περίμετρο του μνημείου, που έχει σήμερα οικοδομηθεί.

Περισσότερα στοιχεία διαθέτουμε για τον δεύτερο ναό, των Αγίων Πάντων, που βρίσκεται στο κέντρο των σημερινών Αμπελοκήπων (οδ. Α. Τσόχα). Πρόκειται για το καθολικό της μονής των Αγίων Ομολογητών¹³⁰, γνωστής τόσο από επιστολές του Μιχαήλ Χωνιάτη προς τον ηγούμενό της¹³¹, όσο και από τη βούλλα του πάπα Ιννοκεντίου¹³². Και αυτός ο ναός είχε ερειπωθεί και αναστηλώθηκε εξ ολοκλήρου το 1957, χωρίς δυστυχώς να δημοσιευθεί κάποια έκθεση σχετικά με τη ριζική αυτή επέμβαση¹³³. Αρχιτεκτονικά ανήκει στον τύπο του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο, με προσθήκη νάρθηκα που περιλάμβανε ταφικά αρκοσόλια. Στην τοιχοποιία είχε γίνει ευρύτατη χρήση αρχαίου υλικού –μεταξύ του οποίου και επιγραφών¹³⁴. Άγνωστο είναι ποια από τα μεσοβυζαντινά γλυπτά που απόκεινται στον περίβολο μπορεί να ανήκουν

130. ΝΕΡΟΥΤΣΟΣ, Χριστιανικά Ἀθήναι, ΔΙΕΕ Γ' (1899), 102-103. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques dans l'Orient hellénique (nov. 1921-nov. 1922), Ο ΙΛΙΟΣ, BCH 46 (1922), 490. ΟΡΑΝΑΝΔΟΣ, Μεσαιωνικά μνημεία, 128-129, εικ. 161-163. JANIN, Grands centres byzantins, 330. M. KORRÉS, Ein Beitrag zur Kenntnis der attisch-ionischen Architektur, στο: Säule und Gebälk. Zu Struktur und Wandlungsprozess griechisch-römischer Architektur. Bauforschungskolloquium in Berlin vom 16. bis 18. Juni 1994, veranstaltet vom Architekturreferat des DAI, εκδ. E.-L. SCHWANDER, Mainz am Rhein 1996, 104-109, εικ. 22-30. ΜΠΟΥΡΑΣ, Βυζαντινή Ἀθήνα, 220-223, εικ. 206-209.

131. ΚΟΛΟΒΟΥ, Χωνιάτης, 102-104, 138-139, 181. ΚΟΛΟΒΟΥ, Ἐπιστολαί, Επιστολές 53.35-40, 124-128, 130.

132. KODER, Schutzbrief, 140.

133. Η μόνη σύγχρονη αναφορά οφείλεται στον G. DAUX, Chroniques de fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1957, BCH 82 (1958), 668-669, εικ. 21-22. Ο Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Βυζαντινή Ἀθήνα, 221-223, σχολιάζει διεξοδικά τις εργασίες και επισημαίνει ορισμένα αναστηλωτικά σφάλματα.

134. Γ. Ν. ΚΑΛΛΙΟΝΤΖΗΣ, Ἀττικές ἐπιγραφές ἀπό τοὺς Ἀμπελοκήπους, HOROS 14-16 (2000-2003), 163-166, πίν. 36. Χ. Β. ΚΡΙΤΖΑΣ, Επιτύμβια επιγραφή από το ναό των Αγίων Πάντων Αμπελοκήπων (Αθηνών), στο: Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη, Αθήνα 2004, 205-218, πίν. 65-66. Γ. Ν. ΚΑΛΛΙΟΝΤΖΗΣ, Ἐξ Ἀγίων Πάντων τὸ δεύτερον, HOROS 17-21 (2004-2009), 255-257.

στον διάκοσμο του ναού¹³⁵. Αμέσως δυτικά του παρατηρούνταν άλλοτε κατάλοιπα που είχαν αποδοθεί σε πιθανή πτέρυγα κελλιών ή τράπεζα της μονής¹³⁶. Η οικοδόμηση του καθολικού των Ομολογητών τοποθετείται από τον Χαράλαμπο Μπούρα στον 11ο ή 12ο αι.

Στην περιοχή των Αμπελοκήπων αναφέρεται η εύρεση δύο σιρών σε οικόπεδο της οδού Αμαλιάδος¹³⁷. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ένα καλής ποιότητας τμήμα μεσοβυζαντινού ανάγλυφου κοσμήτη που έχει εντοιχιστεί επάνω από το υπέρθυρο του μεταβυζαντινού ναΐσκου του Αγίου Ανδρέα δίπλα στο Ιπποκράτειο Νοσοκομείο.

Πλησιέστερα στην πόλη της Αθήνας βρίσκεται ο ναός των Ταξιαρχών, καθολικό της κατά την παράδοση παλιάς αθηναϊκής μονής του Κουκοπούλη και κατόπιν, κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους, της μονής Ασωμάτων Πετράκη, με την οποία έχει συνταυτιστεί¹³⁸. Το κτήριο, που χρονολογείται στον 10ο αι., είναι το μόνο σωζόμενο από την αρχική μονή, για την οποία δεν έχουμε στη διάθεσή μας καμία άλλη πληροφορία. Ακολουθεί τον τύπο του σύνθετου τετρακιδίου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο, με την ιδιαιτερότητα της σύμπτυξης των τριών χώρων του ιερού βήματος, και με νάρθηκα. Στον 12ο πιθανότατα αιώνα αποδίδεται από τον Χαράλαμπο Μπούρα μία εκτεταμένη επέμβαση στο κτίσμα, με ανακατασκευές τμημάτων της ανωδομής του· νέες μετασκευές και προσθήκες έγιναν κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Τα κωνσταντινουπολίτικα στοιχεία που επισημαίνονται στην αρχιτεκτονική του¹³⁹, αναδεικνύουν το καθολικό

135. Παραμένουν όλα αδημοσίευτα, με την εξαίρεση μίας πλάκας ψευδοσαρκοφάγου του 11ου αι., που ίσως κοσμούσε τάφο στο εσωτερικό του ναού (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 129, εικ. 163. ΠΑΖΑΡΑΣ, *Σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες*, 46, αρ. 59, πίν. 48 α-β).

136. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 221.

137. Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, *ΑΔ* 23 (1968), Β'1, 39, όπου αναφέρονται ως υστερορωμαϊκοί, αλλά από την περιγραφή τους εξάγεται ότι ήταν μεταγενέστεροι.

138. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 125-128, εικ. 157-158. Μ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν*, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Β' (1960-1961), 101-129, πίν. 47-50. JANIN, *Grands centres byzantins*, 305-306. Μ. Γ. ΜΠΗΡΗΣ, *Μεταγενέστερες προσθήκες στο καθολικό της Μονῆς Πετράκη στην Αθήνα*, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 2 (1982), 191-202. Ι. ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ, *Ιερά Μονή Πετράκη. Ιστορία - Αρχιτεκτονική - Γλυπτός διάκοσμος - Ζωγραφική*, χ.τ., χ.χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 223-229, εικ. 210-215. Για τη μεταβυζαντινή μονή και τα κτίσματά της βλ. ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 221-233, εικ. 97-100 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

139. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 226, 228.

ως το πρώτο χρονολογικά μνημείο στο οποίο απαντούν επιδράσεις της πρωτεύουσας στο χώρο της Αττικής και επιτρέπουν την υπόθεση ότι οι κτίτορες του είχαν σχέσεις με την κεντρική διοίκηση.

Στο εσωτερικό του ναού διατηρείται η τοιχογράφηση του 1719, του αργείου ζωγράφου Γεωργίου Μάρκου· ίχνη παλαιότερων τοιχογραφιών δεν είναι ορατά. Από τον γλυπτό διάκοσμο, που είναι ο καλύτερα μελετημένος ανάμεσα στα μνημεία που εξετάζουμε, σώζονται στην αρχική τους θέση τμήματα από τον ανάγλυφο κοσμήτη που όριζε τη στάθμη της γένεσης της θολοδομίας και τα επιθήματα των κιονίσκων του παραθύρου του ιερού, με θέματα που σχετίζονται με την τεχνοτροπία του λεγόμενου “Θηβαϊκού εργαστηρίου”, των τελευταίων δεκαετιών του 9ου αι.¹⁴⁰. Τα άλλα μεσοβυζαντινά γλυπτά που απόκεινται σήμερα στο προαύλιο, καθώς και ορισμένα που έχουν μεταφερθεί στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, δεν είναι απολύτως βέβαιο ότι προέρχονται από το καθολικό ή το αρχικό συγκρότημα της μονής. Πρόκειται για τρία υπέρθυρα¹⁴¹, έναν πεσσίσκο¹⁴², έναν κιονίσκο¹⁴³, ένα κιονόκρανο τέμπλου¹⁴⁴ και δύο θωράκια¹⁴⁵, που χρονολογούνται στο μεγαλύτερο μέρος τους στον 10ο-11ο αι. Τα δύο θωράκια αποδόθηκαν από την Σωτηρίου στο τέμπλο του καθολικού, αλλά φαίνεται αμφίβολο να ανήκαν στο ίδιο σύνολο, όπως υποδεικνύουν οι διαφορές στις διαστάσεις και, κυρίως, στα θέματα και την τεχνοτροπία τους.

16. Κυψέλη

Ασαφής παραμένει η εικόνα για τον ναό των Ταξιαρχών μέσα στο σημερινό Πεδίο του Άρεως, ένα μνημείο που σώζεται με πολλές

140. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Πετράκη, 109-110, πίν. 48.1-5.

141. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Πετράκη, 111-113, πίν. 50.1-3. Μ. ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, Ομάδα υπερθύρων του Βυζαντινού Μουσείου, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. ΙΑ' (1982-1983), 104-105, εικ. 9, 11. Η ΙΔΙΑ, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, 98, αρ. 137.

142. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Πετράκη, 113-114, πίν. 50.4 (όπου αναφέρεται εσφαλμένα ως «μικρὸ υπέρθυρο»).

143. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Πετράκη, 110, υποσημ. 3. ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, 124, αρ. 166.

144. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Πετράκη, 114, πίν. 49.3. ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, 88, αρ. 121.

145. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Πετράκη, 110-111, πίν. 49.1-2. ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, 134, αρ. 180.

και εκτεταμένες νεώτερες μετασκευές και αλλοιώσεις¹⁴⁶. Αρχιτεκτονικά ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς με τρουλοκαμάρα, με ιδιόρρυθμη διάπλαση του ιερού βήματος (τα παραβήματα έχουν λοξές εξωτερικές πλευρές ενώ η πρόσβασή τους από τον κυρίως ναό γίνεται μέσω χαμηλών τοξωτών ανοιγμάτων¹⁴⁷). Ο Ορλάνδος επισήμανε κατάλοιπα μεγάλης ημικυκλικής κόγχης, που υπέθεσε ότι ανήκε στο ιερό προϋπάρχοντος ναού, με τον οποίο συσχέτισε ένα ανάγλυφο επιστύλιο που δείχνει σχετικά πρώιμο (9ου-10ου αι.) και μπορεί να προέρχεται από το πιθανολογούμενο αρχικό κτίσμα (εικ. 5). Σε κάθε περίπτωση, απαντήσεις για την αινιγματική οικοδομική ιστορία των Ταξιαρχών θα δοθούν όταν καταστεί δυνατή η συστηματική μελέτη του ναού, με καθαίρεση των εξωτερικών επιχρισμάτων και ανασκαφική έρευνα.

17. Πατήσια

Στα Πατήσια, 3 χλμ. βόρεια της Αθήνας, μαρτυρείται παρουσία οικισμού μόλις από τον 17ο αι.¹⁴⁸. Στοιχεία για παλαιότερη, βυζαντινών χρόνων εγκατάσταση δεν έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα, αν και τα φυσικά πλεονεκτήματα της περιοχής θα ευνοούσαν κάτι τέτοιο.

Στη θέση της σημερινής εκκλησίας του Αγίου Λουκά στην οδό Πατησίων ιδρύθηκε κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους μονή αφιερωμένη στον ίδιο ευαγγελιστή¹⁴⁹. Πολύτιμη για το κατεστραμμένο αυτό μνημείο είναι μία σύντομη αλλά περιεκτική αναφορά του Κυριακού Πιττάκη¹⁵⁰, που διενήργησε ανασκαφή στο χώρο. Στη θέση του υπήρχε αρχικά μία παλαιοχριστιανική τρίκλιτη βασιλική, επάνω στα κατάλοιπα

146. A. K. ORLANDOS, Eine unbeachtete Kuppelform, *BZ* 30 (1929-1930), 582, εικ. 6. Ο ΙΔΙΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 132, εικ. 168-169.

147. Οι ιδιομορφίες των παραβημάτων ίσως συνιστούν μία άλλη ένδειξη πρωιμότητας του αρχικού κτίσματος, καθώς απαντούν, σε παρεμφερή μορφή αλλά σε διαφορετική κλίμακα, στην πρόθεση του ναού του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα της Κρήτης, που πρόσφατα αναχρονολογήθηκε στις τελευταίες δεκαετίες πριν από την κατάληψη του νησιού από τους Άραβες το 827/8 (ΣΤ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Ζητήματα αναπαράστασης της αρχικής μορφής του ναού του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' τ. ΛΔ (2013), 11-24).

148. ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 191-195, εικ. 183.

149. ΝΕΡΟΥΤΣΟΣ, Χριστιανικά Ἀθήναι, *ΔΙΕΕ* Δ' (1892), 70, υποσημ. 1. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 133. ΚΟΔΕΡ, Schutzbrief, 141. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Ἀθήνα*, 206-208, εικ. 186.

150. Κ. Σ. ΠΙΤΤΑΚΗΣ, *ΑΕ* 1859, φυλλάδιον 52, 1884, αρ. 3649.

της οποίας κτίσθηκε το καθολικό της μονής, που ταυτίζεται με το μνημονευόμενο στη βούλλα του Ιννοκεντίου του Γ' μοναστήρι Sancti Luce¹⁵¹. Το αρχιτεκτονικό σχέδιο του μεσοβυζαντινού καθολικού δεν είναι γνωστό. Όπως προκύπτει από έγγραφα των Γ.Α.Κ. σχετικά με αίτημα των κατοίκων των Πατησίων για επισκευή του ναού το 1836¹⁵², αυτός ερειπώθηκε κατά τους χρόνους της Ελληνικής Επανάστασης. Σύμφωνα με σχέδια του αρχιτέκτονα Carl Poppe τα οποία δημοσίευσε ο Χαράλαμπος Μπούρας, το 1840 διατηρούνταν λείψανα τοιχογραφιών, μεταξύ των οποίων παράσταση μετωπικού αγίου εντός πλαισίου με πεταλόμορφο τόξο και ψευδοκουφικό διάκοσμο. Από τον Πιττάκη πληροφορούμαστε επίσης την ύπαρξη ελαιοτριβείου στη μονή, η χρονολόγηση του οποίου δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί.

Στα Πατήσια έχει επισημανθεί ένας κτιστός καμαροσκεπαστος τάφος, στη συμβολή της οδού Αχαρνών 330 και Καραβία κοντά στο σταθμό των Κάτω Πατησίων, ο οποίος αποδόθηκε χρονολογικά στον 8ο-9ο αι.¹⁵³ Ένα μεσοβυζαντινό υπέρθυρο απόκειται στο μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Ανδρέα στην οδό Λευκωσίας, μετόχι άλλοτε της μονής της Αγίας Φιλοθέης¹⁵⁴.

Βόρεια των Πατησίων, στην περιοχή του Γαλασίου, σώζεται ο αφιερωμένος στον Άγιο Γεώργιο ναός που είναι γνωστός με το όνομα Ομορφοκκλησιά, καθολικό μίας άγνωστης στις πηγές μονής¹⁵⁵. Το μνημείο

151. Με την ταύτιση διαφωνεί ο JANIN, *Grands centres byzantins*, 323-324).

152. Αρχείο της Γραμματείας επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Εκκλησιαστικά, Φάκελος 231, Αττικής και Βοιωτίας ενοριακά εκκλησία (http://arxiomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=tab02&id=522843&start=120). Στην αλληλογραφία ο ναός περιγράφεται ως εκκλησίδιο ικανό να εξυπηρετήσει έως πενήντα ψυχές και σημειώνεται ότι προεπαναστατικά ανήκε ως παρεκκλήσι στην Καπνικαρέα.

153. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΑΔ 23 (1968), Β'1, 114-115.

154. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Έργασιαί ἀναστηλώσεως Βυζαντινῶν μνημείων, ΑΒΜΕ Γ' (1937), 199-200. Για τον ναό βλ. ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 198-200, εικ. 86-87 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

155. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, Μουσείον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Μελέται, ἐργασιαί καὶ περιηγήσεις 1893, ΔΧΑΕ περ. Α', τ. Β' (1892-1894), 38-42. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἡ Ὅμορφη Ἐκκλησιά*, Ἀθήναι 1921. Ο ΙΔΙΟΣ, *Μεσαιωνικὰ μνημεία*, 134-135, εικ. 172-175. Α. ΒΑΣΙΛΑΚΗ-ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὅμορφης Ἐκκλησίας στὴν Ἀθήνα*, Ἀθήνα 1971. JANIN, *Grands centres byzantins*, 331. ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, *Ἑλλαδικὴ Ναοδομία*, 99-102, εικ. 88-90, 479 και 489. ΧΑΤΖΗΛΑΚΗ, *Ψηφιδωτὰ καὶ τοιχογραφίες*, 270-272, εικ. 30-35. ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, *Επιπτώσεις τῆς Δ' Σταυροφορίας*, 77-78, πίν. 7β και 48β. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 154-157, εικ. 115-120. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττικὴ*, 315-316.

ανήκει στον τύπο του τετράστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο, με πλευρικό παρεκκλήσιο και νάρθηκα. Η χρονολόγησή του παραμένει προβληματική, καθώς συνδυάζει χαρακτηριστικά που το τοποθετούν ανάμεσα στον όψιμο 12ο και το 13ο αι. Στο εσωτερικό σώζονται τοιχογραφίες των περί το 1300 χρόνων και κτιστό τέμπλο του 1743. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η επαναχρησιμοποίηση μεσοβυζαντινών γλυπτών του 10ου-11ου αι., κυρίως κοσμητών και σταθμών θυρωμάτων, στους κοσμήτες της ανατολικής όψης και της στάθμης της θολοδομίας στο εσωτερικό¹⁵⁶.

18. Κολωνός

Περνώντας στην περιοχή της κοιλάδας του Κηφισού, την πιο εύφορη ζώνη του εξεταζόμενου χώρου, συναντούμε σποραδικά ενδείξεις σχετικά με την κατάσταση της. Αινιγματική είναι κατ' αρχάς η εικόνα για τα ευρήματα της ανασκαφικής έρευνας που διενήργησε το 1908 ο Παναγιώτης Καστριώτης λίγο δυτικά του υψώματος του Κολωνού, κοντά στον μικρό μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου (σήμερα στην οδό Αντιφάνους). Στη σύντομη περιγραφή της έρευνάς του,¹⁵⁷ ο Καστριώτης σημειώνει ότι εντόπισε «τοιχία έκτισμένα διὰ μικρῶν λίθων καὶ τεμαχίων μεγάλων κεραμίδων στέγης βυζαντινῶν χρόνων καὶ ἄλλων σχετικῶν μετ' ἀσβέστου, σωζόμενα εἰς ὕψος 1 μέτρου», τα οποία απέδωσε σε μεγάλη βυζαντινή εκκλησία και μονή. Περισσότερα στοιχεία για το εύρημα αυτό δεν δημοσιεύθηκαν¹⁵⁸. Σε κάθε περίπτωση, είναι αξιοσημείωτη η μεγάλη επίχωση που συνάντησε ο ανασκαφέας, προϊόν των αποθέσεων του Κηφισού: τα βυζαντινά κατά τον Καστριώτη κατάλοιπα βρέθηκαν σε βάθος κάτω από τα τέσσερα μέτρα, ενώ τα αρχαία στρώματα ακόμα χαμηλότερα.

156. Σε άλλα σημεία του εσωτερικού έχουν επαναχρησιμοποιηθεί παλαιοχριστιανικά και μεσοβυζαντινά επιθήματα. Επίσης, στο ναό φυλασσόταν μέχρι πρότινος μικρή συλλογή από ανάγλυφα συλλήματα διαφόρων περιόδων, για την οποία βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Όμορφη Εκκλησιά*, 10 εικ. 9, 18 εικ. 16, 23-25 εικ. 20-22. ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Έλλαδική Ναοδομία*, 101, εικ. 90, 479, 489. Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Αττική, 509.

157. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, *Άκαδήμεια*, *ΑΕ* 1922, 90-91.

158. Στοιχεία για την ανασκαφή αυτή αναζητήσα τόσο στο αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, (Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων) όσο και σε εκείνο της Αρχαιολογικής Εταιρείας, χωρίς αποτέλεσμα.

Βορειοδυτικά του Κολωνού (και βορειοανατολικά της αρχαίας Ακαδημίας), στη συμβολή των οδών Λένορμαν και Αμφιαράου, διαπιστώθηκαν μεταγενέστερες παραβιάσεις σε μεγάλη παλαιοχριστιανική κατοικία, που πιθανότατα μαρτυρούν αποθηκευτική δραστηριότητα στα ερείπιά της κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους¹⁵⁹.

19. Ακαδημία

Η περιοχή της Ακαδημίας διατήρησε το αρχαίο της όνομα σε όλη τη διάρκεια του μεσαίωνα και της Τουρκοκρατίας¹⁶⁰. Η ανασκαφική έρευνα έχει συνεισφέρει λίγα σποραδικά ευρήματα, τα οποία μαρτυρούν ότι εκτός από την επιβίωση του τοπωνυμίου, συνέχεια παρουσιάζει και η ανθρώπινη δραστηριότητα στον χώρο. Στη χωματερή Βενέτα βρέθηκε μικρός βυζαντινός αποθέτης με όστρακα, χάλκινα μικροαντικείμενα και τρία χάλκινα νομίσματα, ένα από τα οποία του Μανουήλ Α'¹⁶¹. Σε σκάμμα αποχέτευσης στην οδό Κρατύλου εντοπίστηκε τμήμα τοίχου του οποίου τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά (λίθοι και τεμάχια κεραμίδων με συνδετική λάσπη) οδηγούν στους μεσαιωνικούς χρόνους¹⁶². Άλλος αποθέτης, του 11ου-12ου αι., επισημάνθηκε στην οδό Μοναστηρίου 42 και Φαιάκων, δυτικά του σταθμού Πελοποννήσου¹⁶³. Ύπαρξη βυζαντινού στρώματος, χωρίς σταθερά ευρήματα, διαπιστώθηκε σε τομή στην οδό Τριπόλεως 62¹⁶⁴.

20. Ελαιώνας

Την καρδιά του αθηναϊκού πεδίου κάλυπτε κατά την Τουρκοκρατία και τους νεώτερους χρόνους ο μεγάλος Ελαιώνας, που εκτεινόταν κατά μήκος του Κηφισού ποταμού, από τους σημερινούς Αγίους Αναργύρους μέχρι λίγο πριν από τις ακτές του Φαλήρου¹⁶⁵. Ο σχηματισμός του ανάγεται

159. Χ. ΣΤΟΥΠΑ, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β'1, Αττική, 233.

160. Κ. Η. ΜΠΡΗΣ, *Αί τοπωνυμιαί τής πόλεως καί τών περιχώρων τών Ἀθηνῶν*, Ἀθήναι 1971, 16.

161. Φ. Δ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀνασκαφαὶ ἀρχαίας Ἀκαδημίας*, ΠΑΕ 1963, 15.

162. ΕΥ. ΛΥΤΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ, *ΑΔ* 49 (1994), Β'1, 41-42.

163. Θ. ΚΑΡΑΓΩΡΓΑ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 34 (1979), Β'1, 20, σχ. 5.

164. ΕΥ. ΛΥΤΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ, *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, 34.

165. ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 433-440, εικ. 216-220 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

στην αρχαιότητα¹⁶⁶. Κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους φαίνεται πως εξακολούθησε να είναι ακμαίος και να καλλιεργείται συστηματικά, αν και οι πηγές δεν παρέχουν σαφείς ειδήσεις¹⁶⁷. Τη συνέχεια της καλλιέργειας υποδεικνύουν τα στοιχεία των μετρήσεων που πραγματοποιήθηκαν παλαιότερα σε υπεραιώνобια ελαιόδεντρα¹⁶⁸.

Τη γενικόλογη αυτή εικόνα φωτίζουν τα ευρήματα των τελευταίων ετών από τρεις διαφορετικές σωστικές ανασκαφές της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, γνωστά μέχρι στιγμής από επιγραμματικές μόνον αναφορές. Στη σημερινή λεωφόρο Κηφισού 96-98 (οικ. ΒΙΟΧΑΛΚΟ), εντοπίστηκαν θεμέλια τοίχων, σιροί και αποθηκευτικοί πίθοι, που χρονολογούνται στη βυζαντινή-υστεροβυζαντινή περίοδο και αναγνωρίζονται ως οικιστικό σύνολο¹⁶⁹. Κοντά στο σημείο αυτό, στην παλιά τοποθεσία της Κολοκυνθούς, στα Σεπόλια, βρίσκεται ο δίκλιτος μεταβυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου, όπου αναφέρεται η ύπαρξη βυζαντινών γλυπτών¹⁷⁰. Νοτιότερα, στην καρδιά του Ελαιώνα, στον αρ. 254 της οδού Πειραιώς στο Δήμο Αγίου Ιωάννη Ρέντη (οικ. Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού), ερευνήθηκαν δύο ληνοί με κοινό υπολήνιο, στους οποίους ταυτίστηκαν τέσσερις οικοδομικές φάσεις, από τον 11ο μέχρι τον 15ο αι.¹⁷¹ Στο διπλανό ακίνητο επί της Πειραιώς 256 (οικ. Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών) βρέθηκαν ένας ακόμη ληνός και τμήμα δρόμου¹⁷². Η χρήση του χώρου τοποθετήθηκε στη μεσοβυζαντινή-υστεροβυζαντινή περίοδο. Κατά τη διάνοιξη του σταθμού “Ελαιώνας” του Μετρό, στη συμβολή της Ιεράς Οδού με την οδό Αγίας Άννης, δεν υπήρξαν σταθερά ευρήματα μεσοβυζαντινών χρόνων, σημειώνεται όμως η παρουσία στις

166. Βλ. πρόχειρα Ζ. Ε. ΡΩΠΑΪΤΟΥ-ΤΣΑΠΑΡΕΛΗ, *Ο Ελαιώνας της Αθήνας. Ο χώρος και οι άνθρωποι στο πέρασμα του χρόνου*, Αθήνα 2006, 35-39 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

167. ΡΩΠΑΪΤΟΥ-ΤΣΑΠΑΡΕΛΗ, *Ο Ελαιώνας*, 43-45, όπου συγκεντρώνονται τα σχετικά χωρία.

168. Δ. ΑΙΓΗΝΙΤΗΣ, *Τὸ Κλίμα τῆς Ἑλλάδος, Μέρος Β΄. Τὸ Κλίμα τῆς Ἀττικῆς*, ἐν Ἀθήναις 1908, 90, σημ. 1.

169. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ (επ.), *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών*, 36, εικ. 14-15. DUNN, *Archaeology in Greece 2011-2012*, 115, εικ. 185.

170. ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 83-84, εικ. 18-19 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

171. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ (επ.), *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών*, 35, εικ. 10-11. DUNN, *Archaeology in Greece 2011-2012*, 114-115, εικ. 184.

172. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ (επ.), *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών*, 35-36, εικ. 12-13. DUNN, *Archaeology in Greece 2011-2012*, 115.

επιχώσεις κεραμεικής που χρονολογείται μέχρι και τη μεταβυζαντινή περίοδο, ένδειξη διαχρονικής χρήσης του χώρου¹⁷³.

Αξιοσημείωτη είναι η συγκέντρωση μεσοβυζαντινών αρχιτεκτονικών γλυπτών στον ναό του Αγίου Σάββα στην Ιερά Οδό¹⁷⁴, μεταξύ των οποίων απαντούν υπέρθυρα και μία ενδιαφέρουσα περίπτωση αρχαίας επιτύμβιας στήλης που μετατράπηκε σε αμφικιονίσκο παραθύρου, διατηρώντας σε μεγάλο βαθμό την αρχική μορφή της. Άλλα βυζαντινά γλυπτά αναφέρει ο Ορλάνδος ότι υπήρχαν στην Αγία Παρασκευή¹⁷⁵, σε κάθετο της οδού Αγίας Άννης, όπου πλέον δεν σώζεται επί τόπου τίποτε. Δύο θωράκια ίδιων διαστάσεων αλλά με διαφορετικά θέματα βρίσκονται στον υστεροβυζαντινό τρίκογχο ναό του Αγίου Ιωάννη των Μπενιζέλων, εντός των Τ.Ε.Ι. Πειραιά, τα οποία ο Ορλάνδος αποδίδει στο αρχικό τέμπλο του μνημείου και χρονολογεί στον 12ο-13ο αι.¹⁷⁶. Υπέρθυρο με κιβώριο στο κέντρο σώζεται στον κακοποιημένο σήμερα Άγιο Δημήτριο τον Καβαλάρη.

21. Δαφνί

Το Δαφνί ήταν το πιο μεγάλο σε διαστάσεις, πιο σύνθετο σε αρχιτεκτονική και πιο πλούσιο σε έκταση, είδος και ποιότητα διακόσμου μοναστηριακό συγκρότημα που ανεγέρθηκε στην Αττική κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Τα χαρακτηριστικά αυτά συνηγορούν υπέρ της παρουσίας ενός ή περισσότερων υψηλά ιστάμενων δωρητών προερχόμενων από την Κωνσταντινούπολη ή με στενές σχέσεις με τη βυζαντινή πρωτεύουσα, ωστόσο δεν έχει σωθεί καμία μαρτυρία για τις συνθήκες της ίδρυσης και τους κτίτορες της μονής. Αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου¹⁷⁷, εμφανίζεται για πρώτη φορά στις πηγές το

173. Ι. ΤΣΙΡΙΩΤΗ-ΔΡΑΚΩΤΟΥ, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β'1, Αττική, 263.

174. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 144, εικ. 188.

175. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 144.

176. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 146, εικ. 193. Ο ΙΔΙΟΣ, Δύο ανέκδοτοι ναοί τῶν Ἀθηναίων Μπενιζέλων, *ΕΕΒΣ Η'* (1931), 325-326, εικ. 6-7.

177. Με το Δαφνί ταυτίζεται κατά μία άποψη η μνημονευόμενη στη βούλλα του Ιννοκεντίου μονή Sancte Marie de Blahernis (ΝΕΡΟΥΤΣΟΣ, Χριστιανικά Ἀθήναι, *ΔΙΕΕ Γ'* (1889) 98-102, και *ΔΙΕΕ Δ'* (1892) 70, 136-137. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 318), υπάρχουν όμως και ισχυρές αντιρρήσεις (JANIN, *Grands centres byzantins*, 310). Η πρόταση αυτή δεν είναι δυνατό να επιβεβαιωθεί προς το παρόν· εάν ευσταθεί, αποδίδει μάλλον την αρχική αφιέρωση της μονής και επιβεβαιώνει τους δεσμούς της με τη βυζαντινή πρωτεύουσα.

1048, στο Τυπικόν της μονής της Θεοτόκου Ναυπακτιτίσσης¹⁷⁸. Την παρουσία της μέχρι το 1204 τεκμηριώνουν η οικοδομική δραστηριότητα στο συγκρότημα και τα μολυβδόβουλλα της αλληλογραφίας της¹⁷⁹. Εντύπωση προξενεί η απουσία οποιασδήποτε μνείας του Δαφνίου στα σωζόμενα έργα του Μιχαήλ Χωνιάτη¹⁸⁰.

Το μοναστήρι κτίστηκε γύρω στο 1080¹⁸¹ στην είσοδο του περάσματος της Ιεράς Οδού προς την Ελευσίνα και την Πελοπόννησο. Παλαιότερα ήταν αποδεκτό ότι στη θέση αυτή προϋπήρχε παλαιοχριστιανική βασιλική, άποψη την οποία διέψευσε η σύγχρονη έρευνα¹⁸². Από τη μεσοβυζαντινή φάση του συγκροτήματος διατηρούνται μεγάλο τμήμα του τετράπλευρου οχυρού περιβόλου¹⁸³ με την ανατολική και τη δυτική πύλη¹⁸⁴, το καθολικό,

178. J. NESBITT - J. WITTA, A Confraternity of the Comnenian Era, *BZ* 68 (1975), 366 σσ. 96-97.

179. V. LAURENT, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, t. V.2, *L' église*, Paris 1965, 166-168, αρ. 1244-1245. JANIN, *Grands centres byzantins*, 311. J. NESBITT - N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, v. 2, *South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, Washington D.C., 1994, 54, αρ. 11.

180. Τη σιωπή του Χωνιάτη για το Δαφνί σχολιάζουν ο ΝΕΡΟΥΤΣΟΣ (Χριστιανικά Ἀθήναι, ΔΙΕΕΓ' (1889), 101-102) και ο ΛΑΜΠΑΚΗΣ (*Ἡ Μονὴ Δαφνίου μετὰ τὰς ἐπισκευάς*, Ἀθήναι 1899, 69, υποσημ. γ').

181. Την καθιερωμένη αυτή χρονολογική τοποθέτηση αμφισβήτησε η Αγάπη ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, *Παλινωδία για τη Μονή Δαφνίου*, Αθήνα 2001, η οποία υποστήριξε ότι το Δαφνί ιδρύθηκε τον 10ο αι. από τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο, χωρίς όμως η πρότασή της να τύχει αποδοχής.

182. CH. BOURAS, The Daphni Monastic Complex Reconsidered, στο: *AETOS. Studies in Honour of Cyril Mango*, Stuttgart und Leipzig 1988, 1-3. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ (επ.), *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών*, 34.

183. G. MILLET, *Le monastère de Daphni. Histoire, architecture, mosaïques*, Paris 1899, 4-7. Ν. ΔΕΛΗΝΙΚΟΛΑΣ, *ΑΔ* 37 (1982), Β'1, 69-70. BOURAS, Daphni complex, 4-7, 8-11, εικ. 1. Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β'1, Αττική, 505. DUNN, *Archaeology in Greece* 2011-2012, 114. Ν. ΔΕΛΗΝΙΚΟΛΑΣ - Α. ΜΙΑΠΑΛΟΥ-FEZANS, Ο μεγάλος περιβόλος της μονής Δαφνίου, *Τριακοστό Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης* (Αθήνα, 17-19 Μαΐου 2013), *Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2013, 45-46.

184. Η κύρια, δυτική πύλη, που προστατευόταν με πύργο, σώζεται σήμερα σε χαμηλά ερείπια (MILLET, *Daphni*, 4-5. Π. ΛΑΖΑΡΙΑΔΗΣ, *ΑΔ* 23 (1968), Β'1, 119, σχ. 4, πίν. 61 και 62β. BOURAS, Daphni complex, 6, εικ. 1). Η ανατολική, την οποία ερεύνησε ο Ορλάνδος και θεώρησε ως παλαιοχριστιανική, ανήκει, στην πρώτη της οικοδομική φάση, στη μεσοβυζαντινή περίοδο και είχε τη μορφή διαβατικού (Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Νεώτερα*

σύνθετος οκταγωνικός σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τρούλο και νάρθηκα¹⁸⁵, και με προσθήκη εξωνάρθηκα (12ος αι.)¹⁸⁶, η υπόγεια κινστέρινα¹⁸⁷, η τράπεζα¹⁸⁸, το λουτρό¹⁸⁹ και μία ορθογώνια αίθουσα¹⁹⁰ – τα τρία τελευταία κτίσματα σε χαμηλά ερείπια. Πρόσφατες ανασκαφικές εργασίες συνεισέφεραν αδημοσίευτα προς το παρόν στοιχεία για ένα σύνολο κτισμάτων στη θέση του μεταβυζαντινού νότιου μικρού περιβόλου, για τα οποία υπήρχαν ενδείξεις από παλαιότερες έρευνες¹⁹¹. Ο ψηφιδωτός διάκοσμος του καθολικού συγκαταλέγεται στα καλύτερα δείγματα της μεγάλης ζωγραφικής της εποχής του και αναγνωρίζεται ως έργο τεχνιτών από την Κωνσταντινούπολη¹⁹². Ο γλυπτός διάκοσμος περιλάμβανε στο εξωτερικό υπέρθυρο¹⁹³, αμφικιονίσκους με επιθήματα¹⁹⁴ και ανάγλυφα εύρηματα εις τὴν μονὴν Δαφνίου, *ABME H'* (1955-1956), 69-75, εικ. 4-5. BOURAS, *Daphni complex*, 6, εικ. 1).

185. Γ. ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ, *Χριστιανική Αρχαιολογία τῆς Μονῆς Δαφνίου*, ἐν Ἀθήναις 1889, 90-138. MILLET, *Daphni*, 49-62, πίν. I-VI. MEGAW, *Chronology*, 93, 102, 103, 107, 112, 116, 117, 120, 122, 125. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Νεώτερα εύρηματα*, 88-95, εικ. 20-26.

186. Ε. Γ. ΣΤΙΚΑΣ, *Στερέωσις καὶ ἀποκατάστασις τοῦ ἐξωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Δαφνίου*, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Γ' (1962-1963), 1-47, πίν. 1-10. ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ἑλλαδικὴ Ναοδομία*, 114-117, εικ. 110-112.

187. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Νεώτερα εύρηματα*, 95-98, εικ. 27. Ο ΙΔΙΟΣ, *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, Ἀθήναι 1958², 115, 117, 118, εικ. 131.

188. MILLET, *Daphni*, 22-23, πίν II. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 221, εικ. 297. Ο ΙΔΙΟΣ, *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, 45, 46, 47, 49, εικ. 47. BOURAS, *Daphni complex*, 7.

189. Π. ΛΑΖΑΡΙΑΗΣ, *ΑΔ* 16 (1960), 68, πίν. 56α. ΣΤΙΚΑΣ, *Στερέωσις καὶ ἀποκατάστασις*, 25. BOURAS, *Daphni complex*, 7-8, εικ. 1.

190. Π. ΛΑΖΑΡΙΑΗΣ, *ΑΔ* 16 (1960), 68, πίν. 54στ. BOURAS, *Daphni complex*, 8, εικ. 1. Το λουτρό και η αίθουσα ανασκάφηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1950, χωρίς να ακολουθήσει δημοσίευση.

191. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ (επ.), *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών*, 34.

192. Βασικοί τίτλοι: MILLET, *Daphni*, 71-185, πίν. VII-XIX. E. DIEZ-O. DEMUS, *Byzantine Mosaics in Greece. Hosios Loukas and Daphni*, Cambridge – Massachusetts 1931. A. FROLOW, *La date des mosaïques de Daphni*, *RA* 1962, II, 183-208. D. MOURIKI, *Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries*, *DOP* 34-35 (1980-1981), 94-98, εικ. 28-33. Ν. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Ἑλληνικὴ τέχνη. Βυζαντινά ψηφιδωτά*, Ἀθήνα 1994, 21-22, 241-244, εικ. 96-124. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Ψηφιδωτά και τοιχογραφίες*, 260-266, εικ. 21-27.

193. MILLET, *Daphni*, 12, εικ. 10. Α. GRABAR, *Sculptures Byzantines du Moyen Age, II (XIe-XIVe siècles)*, Paris 1976, πίν. XXXIIIa. Ο Millet θεωρεί ότι το υπέρθυρο αυτό είναι σε δεύτερη χρήση.

194. MILLET, *Daphni*, 64-65, εικ. 28-34.

φράγματα παραθύρων¹⁹⁵, και στο εσωτερικό ανάγλυφους κοσμήτες σε μάρμαρο και σε γύψο, στις τεχνικές του *champlevé* και του διπλεπίπεδου, που κάνει εδώ μια από τις πρώτες εμφανίσεις του¹⁹⁶, τέμπλο με συνδυασμό λευκού και χρωματιστών μαρμάρων¹⁹⁷ και πλαίσια προσκυνηταρίων¹⁹⁸ – από τα δύο τελευταία σώζονται μόνο σπαράγματα¹⁹⁹. Οι κατακόρυφες επιφάνειες των τοίχων καλύπτονταν με ορθομαρμαρώσεις²⁰⁰, που έχουν καταστραφεί, και κατά τόπους με θέματα σε *opus sectile*, από τα οποία διατηρήθηκαν ελάχιστα τμήματα²⁰¹. Τίποτε δεν σώζεται πλέον από τα μαρμαροθετήματα των δαπέδων²⁰².

Σε μικρή απόσταση έξω από τα τείχη της μονής βρίσκεται ο αφιερωμένος στον Άγιο Νικόλαο κοιμητηριακός ναός της²⁰³. Πρόκειται για μία ερειπωμένη σήμερα μικρή τρίκλιτη βασιλική, στο υπόγειο της οποίας διαμορφωνόταν ταφική κρύπτη με τρεις σε κάθε πλευρά θήκες τύπου αρκοσολίων.

195. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 220. Α. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΚΡΙΝΣΤΕΝΣΕΝ, *Αθήνα 1818-1853, Έργα Δανών καλλιτεχνών*, Αθήνα 1985, 121, εικ. 149.

196. MILLET, *Daphni*, 65-66, εικ. 35-38. GRABAR, *Sculptures Byzantines* II, 64, πίν. XXXIV.

197. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Νεώτερα εύρηματα*, 77-84, εικ. 11-17. ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, 127, αρ. 173.

198. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Νεώτερα εύρηματα*, 82-84, εικ. 14-16. ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, 145, αρ. 198.

199. Στο μνημείο φυλάσσονται σήμερα πολυάριθμα ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη παλαιοχριστιανικών και μεσοβυζαντινών χρόνων, που δεν προέρχονται ασφαλώς όλα από το ίδιο (ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 56-59, 510). Το υλικό αυτό είναι αδημοσίευτο· για σχέδια και φωτογραφίες μέρους του βλ. MILLET, *Daphni*, 9-15, εικ. 1-15. ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Έλλαδική Ναοδομία*, 117, εικ. 113, 545, 550α-γ, 568, 569.

200. MILLET, *Daphni*, 66-67. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Νεώτερα εύρηματα*, 75-76, εικ. 6-9. Γ. ΠΑΛΛΗΣ, *Μαρτυρίες για τη μονή Δαφνίου σε κείμενα Ευρωπαίων περιηγητών, ΕΕΒΣ ΝΓ΄* (2007-2009), 133.

201. MILLET, *Daphni*, 67-69, εικ. 39. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, *Η τεχνική opus sectile στην έντοια διακόσμηση. Συμβολή στη μελέτη της τεχνικής από τον 1ο μέχρι τον 7ο μ.Χ. αιώνα με βάση τα μνημεία και τα κείμενα*, Θεσσαλονίκη 1980, 149, 153, πίν. 71α, 72α.

202. ΝΕΡΟΥΤΣΟΣ, *Χριστιανικά Άθηναι*, *ΔΙΕΕ Γ΄* (1889), 101. MILLET, *Daphni*, 69. Ελάχιστα τμήματα εντοπίστηκαν στο ιερό κατά τις εργασίες του Ορλάνδου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Νεώτερα εύρηματα*, 77-78, εικ. 2).

203. MILLET, *Daphni*, 23-24, fig. 17-20. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 221-222, εικ. 298. Ο ΙΔΙΟΣ, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 147-148, εικ. 176-177.

22. Κορυδαλλός

Στην περιοχή του σημερινού Κορυδαλλού σώζεται ένα από τα λιγότερο γνωστά μεσαιωνικά μνημεία της Αττικής, ο ναός των Ταξιαρχών στην πλατεία Ψαρρού²⁰⁴. Όπως σαφώς διακρίνεται στον μόνο παλαιό χάρτη όπου έχει αποτυπωθεί²⁰⁵, είναι κτισμένος επάνω σε δρόμο που συνέδεε τον Ελαιώνα με το βουνό του Σκαραμαγκά ή Δαφνοβούνι. Ο ναός ανήκει στον τύπο του τρίκογχου με τρούλο και έχει δεχθεί κάποιες επεμβάσεις σε νεώτερους χρόνους (προέκταση προς τα δυτικά, διανοίξεις θυρών και παραθύρων). Αναφέρεται ότι άλλοτε έσωξε ίχνη τοιχογραφιών. Σήμερα διατηρούνται εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά γλυπτά. Σύμφωνα με τον Πασχάλη Ανδρούδη, που συνέταξε τη μελέτη αποκατάστασης του μνημείου μετά το σεισμό του 1999 και ετοιμάζει τη δημοσίευσή του, η οικοδόμησή του μπορεί να τοποθετηθεί με ασφάλεια στον 11ο αι., ίσως ως μετόχι της μονής Δαφνίου.

23. Πειραιάς

Το κύριο λιμάνι της Αθήνας, ο Πειραιάς²⁰⁶, αναφέρεται στο κείμενο του Πρακτικού ως *χωρίον*²⁰⁷. Τον 11ο αι. θεωρείται ότι ήταν σταθμός του θαλάσσιου εμπορικού δρόμου από τη Θεσσαλονίκη προς τη Δύση²⁰⁸. Ο τίτλος του *Ἀθήναρχου* που απαντά στο βίο του οσίου Μελετίου²⁰⁹ και αποδίδεται από την Ahrweiler σε αξιωματούχο επιφορτισμένο με την ευθύνη της κίνησης του λιμανιού²¹⁰, αποτελεί μάλλον μία ρητορική προσφώνηση του επικεφαλής της κρατικής διοίκησης στην Αθήνα²¹¹. Για την εμπορική κίνηση στο λιμάνι κατά τον 11ο και 12ο αι., και ιδίως κατά τα χρόνια του

204. Χ. Μ. ΚΟΥΤΕΛΑΚΗΣ - Α. Μ. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, *Πειραιάς και συνοικισμοί (Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14ο αιώνα)*, Αθήνα 1991, 328-334. ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 481. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 333.

205. J. SOMMER, *Athènes et ses environs*, Munich 1841.

206. KODER - HILD, *Hellas und Thessalia*, 233. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 355-356.

207. GRANDSTREM - MEDVEDEV - ΠΑΡΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Praktikon* A1, 7.

208. Η. AHRWEILER, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966, 168.

209. Χρ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Ἑλλάδι*, Β'. Ὁ Ὅσιος Μελέτιος "ὁ Νέος" (περ. 1035-1105), ἐν Ἀθήναις 1935, 60.

210. AHRWEILER, *Byzance et la mer*, 165.

211. NESBITT - ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Catalogue of Byzantine Seals*, v. 2, 50, n. 9.1.

Μιχαήλ Χωνιάτη, οι εκτιμήσεις που διατυπώνονται είναι επί το πλείστον υποθετικές²¹², καθώς δεν υπάρχουν σαφείς αναφορές των πηγών στο θέμα.

Οι πολυάριθμες σωστικές ανασκαφές που έχουν πραγματοποιηθεί στον σύγχρονο Πειραιά κατά τις τελευταίες δεκαετίες δεν έχουν αποδώσει κανένα –δημοσιευμένο τουλάχιστον– στοιχείο που να συνδέεται με το χωρίον και το λιμάνι-σταθμό των πηγών. Η απουσία υλικών τεκμηρίων υποδεικνύει ότι ο μεσοβυζαντινός Πειραιάς θα είχε τις διαστάσεις μιας ασήμαντης πολίχνης, δίχως λιμενικές υποδομές. Ανεπιβεβαιώτη είναι η υπόθεση ότι την είσοδο του λιμανιού έφρασσε αλυσίδα, ήδη από τη βυζαντινή περίοδο, όπως μαρτυρείται ότι συνέβαινε κατά τον 16ο αι.²¹³

Τα γραφόμενα νεώτερων ερευνητών για μνημεία της περιόδου αυτής στον Πειραιά δεν έχουν επίσης επιβεβαιωθεί. Χωρίς να αναφέρει τις πηγές του, ο Πιπτάκης σημειώνει ότι ο ναός της Αρτέμιδος Μουνυχίας μετατράπηκε σε χριστιανική μονή τον 12ο αι., οπότε κατασκευάστηκαν και φούρνοι για την τροφοδοσία των στόλων σε ομώνυμη θέση του Πειραιά²¹⁴, οι πληροφορίες αυτές δεν επαληθεύθηκαν από την αρχαιολογική έρευνα²¹⁵. Ο Ορλάνδος μνημονεύει επιγραμματικά και αόριστα έναν «ναό βυζαντινό», λείψανα του οποίου βρέθηκαν κοντά στο θέατρο της Ζέας²¹⁶. Ίσως αναφέρεται σε μέρος κάτοψης ενός ερειπωμένου ναού αμέσως βορειοδυτικά του θεάτρου, που απεικονίζεται σε σχέδιο της οθωνικής περιόδου²¹⁷. Σύμφωνα με αυτό, πρόκειται για ένα ορθογώνιο κτήριο με μία ημικυκλική αψίδα στο κέντρο της ανατολικής πλευράς, διάταξη που παραπέμπει μάλλον σε παλαιοχριστιανική βασιλική, παρά σε μεσοβυζαντινή εκκλησία.

212. Χρ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ – Ν. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, Το λιμάνι του Πειραιά κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, *Βυζαντιακά* 21 (2001), 379-380.

213. LANGDON, *Mortared Towers*, 478, αρ. 4.

214. Κ. Σ. ΠΙΠΤΑΚΗΣ, *Έφημερις Αρχαιολογική*, Φυλλάδιον 33, Φεβρουάριος, Μάρτιος και Άπρίλιος 1853, 838, σημ. 1.

215. Η ανασκαφή στο χώρο δεν απέδωσε ευρήματα μεταγενέστερα των ρωμαϊκών χρόνων (Ι. ΘΡΕΦΙΑΔΗΣ, *Ανασκαφαι και έρευναι έν Καστέλλα Πειραιώς*, ΠΑΕ 1935, 159-195). Επίσης, η μελετήτρια του αρχαίου ιερού Λ. ΠΑΛΑΙΟΚΡΑΣΣΑ *Το ιερό της Αρτέμιδος Μουνυχίας*, Αθήναι 1991, δεν αναφέρει τίποτε σχετικό με χρήση του χώρου μετά τον 3ο αι. μ.Χ. .

216. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 152.

217. Ι. Δ. ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ή δημιουργία του Πειραιώς και το πρώτον σχέδιον τής πόλεως του Σταμάτη Κλεάνθη, στο: *Πρώτοι Έλληνες τεχνικοί επιστήμονες περιόδου Άπελευθέρωσης*, εκδ. Π. ΚΥΡΙΑΖΗΣ, Αθήνα 1976, 239.

Το πιο σημαντικό από στρατηγική άποψη σημείο του Πειραιά, ο λόφος της Καστέλλας, φαίνεται ότι δεν αξιοποιήθηκε κατά την εξεταζόμενη περίοδο, καθώς οι κατά καιρούς ανασκαφικές έρευνες δεν έχουν αποδώσει και εδώ καμία σχετική ένδειξη²¹⁸. Η απουσία οχύρωσης επιβεβαιώνεται έμμεσα από τα γραφόμενα του Μιχαήλ Χωνιάτη, ο οποίος αναφέρει ότι το ύψωμα αποτελούσε ορμητήριο των πειρατών, δίχως όμως να κάνει λόγο για τείχη²¹⁹.

24. Καισαριανή

Η τελευταία προς εξέταση γεωγραφική ενότητα περιλαμβάνει τις νοτιοδυτικές κλιτύς του Υμηττού, από τη μονή Καισαριανής ως τις ακτές του Σαρωνικού.

Τα χαμηλά ερείπια του ναού που είναι γνωστός ως Φραγκοκκλησιά ή Άγιος Μάρκος²²⁰, δίπλα στο μεταβυζαντινό ναΐσκο των Ταξιαρχών, ανήκουν πιθανότατα σε καθολικό ενός αρχαιότερου μοναστηριού που ιδρύθηκε περί τα 400 μ. δυτικά της μονής Καισαριανής, σε ένα πρόβουνο του Υμηττού με ευρύτατο ορίζοντα προς το αθηναϊκό πεδίο. Το μνημείο ερευνήθηκε αρχικά από το Νικόλαο Σβορώνο²²¹ και αργότερα (1958-1959) έγινε νέα ανασκαφή από τον Μανώλη Χατζηδάκη²²². ελάχιστα στοιχεία έχουν γίνει γνωστά και για τις δύο αυτές έρευνες. Στη θέση του ναού προϋπήρχε παλαιοχριστιανική βασιλική, από την οποία διακρίνεται η ημικυκλική ασίδα του βήματος. Το μεσοβυζαντινό κτίσμα ανήκε στον τύπο του μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου, με τρεις τρίπλευρες εξωτερικά κόγχες ιερού και νάρθηκα (εικ. 6). Τα δυτικά

218. Η. Κ. ΤΣΙΡΙΒΑΚΟΣ, Ειδήσεις ἐκ Πειραιῶς, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Αθηνῶν* 1 (1968), 114-115. Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 28 (1973), Β'1, 46-48, σχ. 1, πίν. 32-35.

219. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ, Κατηγήσεις Χωνιάτη, 60.

220. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 164, εικ. 219-220. Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς τῆς Βοιωτίας, *ΑΕ* 1931, 135-136, εικ. 13. HAYER, Saint Georges, 272, 277, εικ. 14. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, 246. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ - ΚΑΠΠΑΣ, Ο σταυροειδῆς εγγεγραμμένος με συνελπτυγμένο δυτικὸ σκέλος, 13.

221. Ο Σβορώνος δεν δημοσίευσε τίποτε σχετικά με την έρευνα αυτή, πλην της αναγγελίας της (Ι. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Τὸ Μητροῶν τοῦ Ἰλισοῦ καὶ ἡ ζωφόρος αὐτοῦ, *Journal International d'Archéologie Numismatique* 18 (1916-17), 81).

222. G. DAUX, Chroniques de fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1958, *BCH* 83 (1959), 582 εικ. 1. Ο ΙΔΙΟΣ, Chroniques de fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1959, *BCH* 84 (1960), 661. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, *ΑΔ* 16 (1960), Χρονικά, 66, πίν. 50β, 53β.

στηρίγματα του τρούλου αποτελούνταν από συμπαγείς παραστάδες, όπως στη Φραγκοκλησιά της Πεντέλης. Άγνωστο είναι αν βρέθηκαν στις ανασκαφικές έρευνες δείγματα ζωγραφικού ή γλυπτού διακόσμου. Χρονολογικά το μνημείο εντάσσεται στον 10ο αι. Μεταγενέστερα προσκολλήθηκε στη νότια πλευρά του μεγάλο μονόχωρο καμαροσκέπαστο παρεκκλήσι, σωζόμενο σήμερα σε όλο το ύψος του, η κατασκευή του οποίου αποδίδεται γενικόλογα στους χρόνους της Φραγκοκρατίας²²³.

Η ανέγερση του καθολικού της μονής Καισαριανής κατά το τελευταίο τέταρτο του 11ου ή στο α΄ μισό του 12ου αι., ίσως σημαίνει τη μετατόπιση του μοναστηριακού συγκροτήματος από τη Φραγκοκλησιά ή Άγιο Μάρκο στη σημερινή του θέση, φυσικά κρυμμένη στο πλάτωμα μιας πλαγιάς του Ύμηττου με πλούσιες πηγές νερού. Για την προέλευση του ονόματος Καισαριανή, που μαρτυρείται ήδη από τον Μιχαήλ Χωνιάτη²²⁴, δεν υπάρχουν παρά μόνο υποθέσεις²²⁵. Οι πρώτες ιστορικές ειδήσεις για τη ζωή της μονής ανάγονται στις αρχές της Φραγκοκρατίας²²⁶. Από το αρχικό μεσοβυζαντινό συγκρότημα, που πιθανώς είχε τα ίδια όρια με τον σωζόμενο σήμερα μεταβυζαντινό περίβολο, διατηρούνται το καθολικό και ο λουτρόνας. Το καθολικό είναι ημισύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τρούλο, με μεταγενέστερο νάρθηκα και παρεκκλήσι αφιερωμένο στον Άγιο Αντώνιο²²⁷. Η ποιότητα της κατασκευής και ιδιαίτερα της διαμόρφωσης των εξωτερικών όψεων, με λαξευτό πωρόλιθο και επιλεκτική χρήση κεραμοπλαστικών στοιχείων, καθιστούν το μνημείο σταθμό στην εξέλιξη της ελλαδικής ναοδομίας. Από τον αρχικό εσωτερικό διάκοσμό του έχουν σωθεί μόνο τμήματα του μαρμάρινου τέμπλου, τα οποία εντάχθηκαν μαζί με άλλα τεμάχια στη σύγχρονη ανασύνθεσή του²²⁸. Οι μεταβυζαντινές τοιχογραφίες

223. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 164.

224. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 99-100, 182. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Ἐπιστολαί*, Επιστολή 156.

225. Α. Α. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ-ΠΑΛΛΙΟΣ, *Καισαριανή*, Παράρτημα του περιοδικού *Πολέμων*, Αθήνα 1956, 20-22. JANIN, *Grands centres byzantins*, 313.

226. Στην επιστολή του Μιχαήλ Χωνιάτη προς τον ηγούμενο της μονής, βλ. παραπάνω υποσημ. 224.

227. MEGAW, *Chronology*, 94, 101, 112, 116, 121, 123, 125. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 161-163, εικ. 214-216. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ-ΠΑΛΛΙΟΣ, *Καισαριανή*, 16-20, εικ. 5-7, 9-16. ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, *Ἑλλαδική Ναοδομία*, 159-162, εικ. 171-174, 549 στ, 562. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Ἀθήνα*, 193-195, εικ. 168-172.

228. ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, *Ἑλλαδική Ναοδομία*, 159, εικ. 173, 486. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή*

αντικατέστησαν προφανώς ένα παλαιότερο σύνολο, από το οποίο δεν έχουν επισημανθεί ίχνη. Ο λουτρώνας²²⁹, που είχε μετατραπεί κατά την Τουρκοκρατία σε ελαιοτριβείο, έχει τριμερή διάταξη, με δύο τριπλευρες κόγχες να προεξέχουν πλευρικά από την κεντρική τρουλαία αίθουσα και μία ακόμη, μικρότερη, από τη δυτική. Η τοιχοποιία του ακολουθεί ένα ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Στην αυλή της μονής απόκεινται πολυάριθμα μεσοβυζαντινά αρχιτεκτονικά γλυπτά, προερχόμενα προφανώς και από άλλους χώρους, τα οποία δεν έχουν δημοσιευθεί²³⁰. Σπάραγμα επιγραφής του 12ου αι. σωζόταν σύμφωνα με τον Ορλάνδο στο μετόχι του Αγίου Ιωάννη, δυτικά της Καισαριανής²³¹.

25. Άγιος Ιωάννης λεωφόρου Βουλιαγμένης

Η σημερινή λεωφόρος Βουλιαγμένης ακολουθεί τον άξονα της κύριας αρχαίας οδού που οδηγούσε προς το Σούνιο, προχωρώντας κατά μήκος των νοτιοδυτικών υπωρειών του Υμηττού, η οποία γνώρισε διαχρονική χρήση²³². Σε απόσταση 3 χλμ. νότια από την Αθήνα, στον μεταβυζαντινό ναΐσκο του Αγίου Ιωάννη δίπλα στο σύγχρονο ομώνυμο σταθμό του Μετρό, έχει αναγνωρισθεί μεσοβυζαντινή φάση αποδιδόμενη στον 12ο αι.²³³. Ο αρχικός ναός ήταν όπως εκτιμά ο Χαράλαμπος Μπούρας μάλλον μονόχωρος και μικρών διαστάσεων, και φαίνεται ότι διέθετε ανάγλυφο διάκοσμο. Κατά τις ανασκαφές στο πλαίσιο των έργων κατασκευής του

Άθινα, 193, εικ. 172. Τα δύο ανόμοια θωράκια που έχουν τοποθετηθεί στο αναστηλωμένο τέμπλο δεν ανήκουν στο αρχικό σύνολο.

229. ΟΡΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 163, εικ. 217. Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Λουτρώνας και αγίασματα ἐν Ἀττικῇ*, ΔΧΑΕ περ. Γ', τ. Γ' (1934-1936), 86-92, εικ. 1-5. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ-ΠΑΛΑΙΟΣ, *Καισαριανή*, 33-41, εικ. 18, 21. ΟΡΑΝΔΟΣ, *Μοναστηριακή Ἀρχιτεκτονική*, 103-106, εικ. 114-115. Ν. Σ. ΧΑΡΚΙΟΛΑΚΗΣ, *Λουτρικὲς εγκαταστάσεις Μονῆ Καισαριανῆς*. Αθήνα, Ελλάς, στο: *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια και η Διατήρησή της*, εκδ. SL. ČURČIĆ - EY. ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ, Θεσσαλονίκη 1997, 310-313.

230. Ι. ΣΤΡΥΓΟΦΣΚΗΣ (μεταφρ. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ), *Καισαριανή*. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαιότερας χριστιανικῆς τέχνης ἐν Ἑλλάδι, ΑΕ 1902, στ. 74-80, εικ. 12-13. ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, *Ἑλλαδικὴ Ναοδομία*, 161, εικ. 173, 549στ, 562. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 193.

231. ΟΡΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 165.

232. Κ. ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ - Ο. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ - Ε. ΑΝΔΡΙΚΟΥ - Α. ΝΤΟΒΑ, Η «αστική οδός» (οδός Αθηνών - Σουνίου), στο: Μ. ΚΟΡΡΕΣ, *Αττικής οδοί. Αρχαίοι δρόμοι της Αττικής*, Αθήνα 2009, 198-199.

233. ΟΡΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 151, εικ. 198. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΑΔ 25 (1970), Β' 1, 142-143, σχ. 3, πίν. 110-111α-β. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, 191.

σταθμού, δυτικά της σύγχρονης εκκλησίας, δεν εντοπίστηκαν μεσαιωνικά κατάλοιπα²³⁴, στοιχείο που υποδεικνύει ότι το μεσοβυζαντινό κτίσμα ήταν μάλλον ένα μεμονωμένο, παρόδιο παρεκκλήσι.

26. Μονή Καρέα

Για τη μονή του Αγίου Ιωάννη του Καρέα, στις νοτιοδυτικές κλιτύες του Υμηττού, έχει προταθεί ταύτιση με την αναφερόμενη στο Πρακτικόν μονή της Καρέας²³⁵. Η πρόταση αυτή δεν υποστηρίζεται από τη χρονολόγηση του καθολικού στο 16ο αι., όπως απέδειξε η συστηματική μελέτη του²³⁶, ούτε και από την απουσία άλλων, παλαιότερων της περιόδου αυτής καταλοίπων στη μονή και τον περίγυρό της. Εξάλλου, ως μονή της Καρυάς μνημονεύεται κατά την Τουρκοκρατία και η Αγία Τριάδα της Πάρνηθας²³⁷. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι στο καθολικό του Καρέα έχουν επαναχρησιμοποιηθεί ποικίλα μεσοβυζαντινά γλυπτά²³⁸.

27. Άλιμος

Συνεχίζοντας προς τα νότια, στην περιοχή του σημερινού Δήμου Αλίμου που καταλαμβάνει τις νοτιοδυτικές λοφώδεις υπώρειες του Υμηττού, συναντούμε κτίσματα της μεσοβυζαντινής περιόδου σε τέσσερις συνολικά θέσεις. Δίπλα κατ' αρχάς στη νέα εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής στην οδό Δεληγιώργη, κοντά στη λεωφόρο Βουλιαγμένης, εντοπίστηκαν το 1959 τα κατάλοιπα ενός μονόχωρου ναού με επιμήκη χώρο προσαρτημένο στη νότια πλευρά του (νάρθηκα κατά τον ανασκαφέα) και νάρθηκα στα δυτικά²³⁹. Το κεντρικό μονόχωρο τμήμα

234. Ε. ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΟΥ, Σταθμός Αγίος Ιωάννης, στο: *Η πόλη κάτω από την πόλη*, 128-130.

235. GRANDSTREM – MEDVEDEV – PAPACHRYSSANTHOU, *Praktikon*, 21 και Α2, 2. JANIN, *Grands centres byzantins*, 332. Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ, Η μονή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου Καρέα, *Κληρονομία* 30 (1998), 263.

236. ΤΣΟΥΡΗΣ, Μονή Καρέα, 267-278, σχ. 1-6, εικ. 1-12 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία). ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 380-387, εικ. 193-194.

237. Βλ. παραπάνω, σελ. 112-113.

238. ΤΣΟΥΡΗΣ, Μονή Καρέα, 279-284, εικ. 4, 9, 13-19.

239. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, *ΑΔ* 19 (1964), Β'1, 96-97, πίν. 93α-γ. Κ. ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ευώνυμον και Αλιμούς, στο: *Άλιμος. Όψεις της ιστορίας της πόλης και του δήμου*, χ.τ., 2006, 141, εικ. στις σελ. 142-143. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 307.

επικοινωνούσε με τον νάρθηκα μέσω τριβήλου ανοίγματος και με τον νότιο χώρο μέσω δύο απλών ανοιγμάτων. Κάτω από το δάπεδο του νάρθηκα εντοπίστηκαν δέκα τάφοι και ένας ακόμη βρέθηκε στον κυρίως ναό. Τα δύο επάλληλα δάπεδα στο εσωτερικό του τελευταίου υποδεικνύουν την ύπαρξη δύο τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων. Το ενδιαφέρον αυτό κτίσμα δεν έτυχε άλλης δημοσίευσης πλην της σύντομης έκθεσης του Παύλου Λαζαρίδη στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, ο οποίος το χαρακτηρίζει ως «κομηθηριακή έκκλησία κατά την μεταξὺ τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς περίοδον»²⁴⁰. Εντούτοις, οι όρθια τοποθετημένες αρχαίες λιθόπλινθοι που κυριαρχούν στη σωζόμενη τοιχοποιία, στοιχείο χαρακτηριστικό της μεσοβυζαντινῆς οικοδομικῆς, η αρχιτεκτονική διάταξη και η έλλειψη άλλων ανασκαφικών δεδομένων, δημιουργούν επιφυλάξεις για την παραπάνω χρονολογική εκτίμηση.

Στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου στους Τράχωνες²⁴¹, στο πρώην κτήμα της οικογένειας Γερουλάνου, σώζεται τοποθετημένος στον αυλόγυρο ένας κορμός κίονα, αξιοσημείωτος για την ύπαρξη στην επιφάνειά του ενός εγχάρακτου και δύο ανάγλυφων μεταλλίων με παραστάσεις σταυρών και ρόδακα²⁴², που λαξεύτηκαν πιθανότατα συγχρόνως, κατά τον 11ο αι. Οι θέσεις τους επάνω στον κορμό φαίνεται να είναι μάλλον τυχαίες, στοιχείο που επιτρέπει την υπόθεση ότι πρόκειται για «άσκηση» ενός μαρμαρογλύπτη.

Δυτικά-βορειοδυτικά των Τραχώνων, σε οικόπεδο επί της οδού Καζαντζάκη 6, στα όρια των Δήμων Αγίου Δημητρίου και Αλίμου (Άνω Καλαμάκι), ερευνήθηκε μικρή αγροικία που χρονολογήθηκε από την ανασκαφέα Κ. Καζά στους μεσοβυζαντινούς χρόνους²⁴³. Αποτελείται από δύο κεραμοσκεπείς χώρους και αυλή, με πρόχειρο δάπεδο από χαλικωτό χώμα (εικ. 7). Ένας ενσωματωμένος στο τελευταίο πήλινος σωλήνας, μάλλον σε δεύτερη χρήση, ερμηνεύτηκε ως αποθηκευτικό δοχείο.

240. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΑΔ 19, 97.

241. Ο ναός αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως μεταβυζαντινό κτίσμα (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 156, εικ. 204-205. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΑΔ 27 (1972), Β'1, 186, πίν. 126γ. KODER - HILD, *Hellas und Thessalia*, 276. ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 403, εικ. 203), αλλά οι εξελισσόμενες εργασίες αποκατάστασής του το αναχρονολογούν στον 13ο μάλλον αι. (πληροφορία του μελετητή του έργου Σταύρου Μαμαλούκου).

242. ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ευώνυμον και Αλιμούς, 144.

243. Κ. ΚΑΖΑ, ΑΔ 38 (1983), Β'1, 47, σχ. 2, πίν. 24δ. ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ευώνυμον και Αλιμούς, 141.

Το μοναδικό κινητό εύρημα της ανασκαφής ήταν μία μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη πρόχους.

Σε απόσταση 1,5 χλμ. νότια-νοτιοδυτικά από τους Τράχωνες, ανασκάφηκε τμήμα μεγάλου κτηρίου μεσοβυζαντινών χρόνων σε δύο οικοπέδα επί των οδών Ελικωνιδών και Παλαιστίνης, κοντά στο λόφο της Αγίας Άννας²⁴⁴. Η ανασκαφή αποκάλυψε σχεδόν πλήρως τη δυτική πλευρά του κτηρίου και μέρος από τη βόρεια και τη νότια· το υπόλοιπο συνεχιζόταν σε ακάλυπτο χώρο που δεν ερευνήθηκε. Η κάτοψη του ήταν ορθογωνική, με μεγάλα δωμάτια που ενδέχεται να περιέκλειαν εσωτερική αυλή (εικ. 8). Η τοιχοποιία αποτελούνταν από αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση, αργούς λίθους και τεμάχια κεραμίδων με συνδετική λάσπη. Τα δάπεδα ήταν απλά, από συμπιλητό χώμα. Σε δεύτερη φάση τα αρχικά δωμάτια διαιρέθηκαν σε μικρότερους χώρους, με την κατασκευή πρόχειρων τοιχιών, ενώ έγινε και μία εξωτερική προσθήκη προς τα βορειοδυτικά. Σε διάφορα σημεία του εσωτερικού βρέθηκαν δώδεκα συνολικά σιροί και αποθηκευτικά ορύγματα και τέσσερις πίθοι. Τα νομισματικά ευρήματα της ανασκαφής, οκτώ χάλκινες κοπές του 10ου-11ου αι., συνιστούν ασφαλές χρονολογικό τεκμήριο για την περίοδο ίδρυσης και χρήσης του κτηρίου. Εκτός από ένα τεμάχιο κορμού κίονα, στην ανασκαφική έκθεση δεν γίνεται αναφορά στην κεραμεική ή σε άλλα κινητά ευρήματα. Από την παρουσία πάντως των αποθηκευτικών κατασκευών στο εσωτερικό του κτίσματος, εκτιμάται ότι επρόκειτο για συγκρότημα που σχετιζόταν με γεωργική δραστηριότητα, συνδεδεμένο πιθανώς με μεγάλη ιδιοκτησία γης²⁴⁵. Σημειώνεται ότι σε μικρή απόσταση προς τα νότια διέρχεται ρέμα προερχόμενο από τις πλαγιές του Ύμηττού, ενώ 1,5 χλμ. δυτικά βρίσκονται οι ακτές.

Το 1929 ο Γερμανός αρχαιολόγος Walther Wrede ανέσκαψε μία βασιλική στο Καλαμάκι, στο λόφο της Αγίας Άννας, οι γνώσεις μας για την οποία περιορίζονται σε μία σύντομη περιγραφή του Γεωργίου

244. Κ. ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *ΑΔ* 44 (1989), Β'1, 57-59, σχ. 5, πίν. 41β-44α. G. TOUCHAIS - T. BOLOTI - B. DETOURNAY - S. HUBER - A.-PH. TOUCHAIS - Y. VARALIS, *Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1995*, *BCH* 120 (1996), 1124, 1126, εικ. 16. ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ευώνυμον και Αλμιούς*, 141, 143, 145.

245. Η άποψη που διατυπώνει με επιφύλαξη η ανασκαφέας ότι ίσως πρόκειται για τμήμα μοναστηριακού συγκροτήματος (ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ευώνυμον και Αλμιούς*, 143), δεν υποστηρίζεται από τα αρχιτεκτονικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του κτηρίου.

Σωτηρίου²⁴⁶, το μνημείο καταστράφηκε στη διάρκεια της Κατοχής. Η λεγόμενη βασιλική του Αλιμούντος είχε κατά τον Σωτηρίου μία τρίτη, βυζαντινή φάση, μάλλον του ίδιου αρχιτεκτονικού τύπου, στην οποία αποδίδει την κόγχη του διακονικού (η αντίστοιχη της πρόθεσης παρέμεινε χωρίς εξωτερική δήλωση). Άγνωστο είναι αν υπήρξαν κινητά ευρήματα που να συνδέονται με αυτή την τρίτη φάση του μνημείου.

28. Γλυφάδα

Ενδιαφέροντα ανασκαφικά ευρήματα έχει να επιδείξει και η περιοχή της Γλυφάδας, νότια του Αλίμου και του Ελληνικού. Στην παλαιοχριστιανική βασιλική του τέλους του 5ου ή των αρχών του 6ου αι. που ανέσκαψε ο Ορλάνδος²⁴⁷, εντοπίστηκε μεσοβυζαντινή φάση. Το κεντρικό κλίτος της ανοικοδομήθηκε κατά την περίοδο αυτή ως μονόχωρος δρομικός ναός, με μικρό νάρθηκα που κατέλαβε τον κεντρικό χώρο του αντίστοιχου τμήματος του παλαιοχριστιανικού κτηρίου²⁴⁸. Οι πλευρικοί τοίχοι του μεσοβυζαντινού ναού βασίστηκαν στους στυλοβάτες των κιονοστοιχιών της βασιλικής. Η ανοικοδόμηση τοποθετήθηκε από τον Ορλάνδο στον 11ο πιθανότατα αιώνα, βάσει νομισματικών ευρημάτων.

Στην ανατολική πλευρά του ακρωτηρίου Πούντα της Γλυφάδας ανασκάφηκε το 1919 από τον Αντώνιο Κεραμόπουλο ένα κτίσμα υστερορωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων²⁴⁹. Αν και το χαρακτηρίζει ως οικία, από την περιγραφή του εκτιμάται ότι ίσως επρόκειτο για τμήμα

246. Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αί παλαιοχριστιανικά βασιλικά τῆς Ἑλλάδος, *ΑΕ* 1929, 195, εικ. 28. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 155-156, εικ. 203. Από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών, στο οποίο υπέβαλα σχετικό ερώτημα, πληροφορήθηκα ότι δεν σώζονται στοιχεία στο αρχείο του για την έρευνα του Wrede.

247. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βασιλικά τῆς Ἑλλάδος, 186, εικ. 18. Α. Κ. ORLANDOS, La basilique paléochrétienne de Glyphada, *ΠΑΑ* 5 (1930), 258-265. Ο ΙΔΙΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 153-154, εικ. 201-202. Ε. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΝΣΟΛΑΚΗ, *Γλυφάδα. Ιστορικό παρελθόν και μνημεία*, Αθήνα 1990, 155-160, εικ. 102-105. Χρ. ΣΑΒΒΙΔΟΥ, Βασιλική της Γλυφάδας, *Εικοστό έτος Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης* (Αθήνα 12-14 Μαΐου 2006), *Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων*, Αθήνα 2006, 76-77. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 307.

248. ORLANDOS, στο ίδιο, 260-261, εικ. 2.

249. Α. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, Άνασκαφαί ἐν Αἰξωνῇ Ἀττικῆς (Πυρναρῆ καὶ Ἄλυκῇ Γλυφάδας), *ΠΑΕ* 1919, 32-46, εικ. 2-3. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΝΣΟΛΑΚΗ, *Γλυφάδα*, 38-41, εικ. 16-17.

λουτρού. Από τις τρεις οικοδομικές φάσεις τις οποίες διέγινωσε, απέδωσε γενικόλογα την τελευταία στους βυζαντινούς χρόνους.

Ασαφής παραμένει η εικόνα για το μεγάλο οικοδομικό συγκρότημα που εντοπίστηκε στη θέση Καρβελά της Άνω Γλυφάδας (Ο.Τ. 384, μεταξύ των οδών Βενεζουέλας, Γούναρη, Προφήτη Ηλία και Βαλαωρίτου). Τα ερείπιά του ήταν εμφανή στα τέλη του 19ου αι.²⁵⁰. Σύμφωνα με τις ανασκαφείς Ε. Γιαννοπούλου-Κονσολάκη και Κ. Καζά-Παπαγεωργίου, στις οποίες οφείλονται τα μόνα δημοσιευμένα στοιχεία²⁵¹, το συγκρότημα έχει σχήμα τετραγώνου εξωτερικής πλευράς 52 μ. και αποτελείται από επιμήκεις χώρους πλάτους 3 μ. που περιβάλλουν μία ιδιαίτερα ευρεία κεντρική αυλή (εικ. 9). Στη νοτιοανατολική πλευρά προσαρτάται εξωτερικά μεγάλος περικλεισμένος χώρος, ορθογώνιου σχήματος –«εξωτερική αυλή», σύμφωνα με την ανασκαφική έκθεση. Στη νοτιοδυτική πλευρά προσκολλάται επίσης εξωτερικά επιμήκης χώρος με σειρά ημικυκλικών λάκκων στο εσωτερικό του. Σε άλλα σημεία βρέθηκαν θεμελίωση μικρής ορθογώνιας κατασκευής, η οποία ταυτίστηκε με πύργο και ορθογώνιο μονόχωρο κτίσμα που θεμελιώθηκε επάνω σε μία από τις περιμετρικές πτέρυγες. Οι τοιχοποιίες ήταν κατασκευασμένες από αργούς λίθους και αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση. Η κεραμική ανήκει κυρίως στους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Η χρήση του κτηρίου παραμένει αινιγματική και η άγνοια των κινητών ευρημάτων²⁵² δυσκολεύει την διατύπωση σχετικών προτάσεων. Οι ανασκαφείς καταλήγουν στην άποψη ότι πρόκειται για κοσμικό κτήριο, πιθανώς την εγκατάσταση κάποιου Δυνατού²⁵³. Το σχήμα του, με την ευρύτατη εσωτερική αυλή, η ανυπαρξία παραγωγικών υποδομών (π.χ. ληνών ή ελαιοπιεστηριών) και

250. J. A. KAUPERT, *Karten von Attika*, Bl. VIII (Vari), Berlin 1885.

251. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΝΣΟΛΑΚΗ, *Γλυφάδα*, 29-30. ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ευώνυμον και Αλιμούς, 143. Η ΙΔΙΑ, Άλιμος, Ελληνικό και Γλυφάδα: Νέα ευρήματα από ανασκαφές σε ιδιωτικούς και δημόσιους χώρους, στο: *Από τα Μεσόγεια στον Αργολοαργολικό*, 445-448, εικ. 19. Κ. ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β'1, Αττική, 471-473, εικ. 35-36. Τις παρατηρήσεις τους αναπαράγει η ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 307. DUNN, *Archaeology in Greece* 2011-2012, 115.

252. Σύμφωνα με την Κ. Καζά-Παπαγεωργίου η ανασκαφική έρευνα του κτίσματος δεν ολοκληρώθηκε (*ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β'1, Αττική, 473, υποσημ. 23). Σήμερα διατηρείται σε κατάχωση, αφού τα ακίνητα στα οποία εκτεινόταν οικοδομήθηκαν.

253. ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ευώνυμον και Αλιμούς, 143. Η ΙΔΙΑ, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β'1, Αττική, 473.

η απουσία αποθηκευτικών πύλων ή σιρών στα επιμήκη δωμάτια, οδηγούν σε χρήσεις που μπορούν να σχετισθούν πιθανώς με την κτηνοτροφία.

Σημειώνεται ότι κοντά στο κτήριο του Ο.Τ. 384 βρέθηκε συσώρευση λίθων έκτασης 70 τ.μ. περίπου, χωρίς χρονολογική ένδειξη, που χαρακτηρίστηκε ως στρώμα λιθολογήματος (καθαρισμού αγρών από τις πέτρες)²⁵⁴.

29. Βούλα

Το μόνο εύρημα από την περιοχή αποτελούν ελάχιστα όστρακα με εφυάλωση σε ανασκαφή οικοπέδου της οδού Σερίφου-Δαιδάλου (Ο.Τ. 155), στη θέση όπου εντοπίζεται το σημαντικότερο τμήμα του αρχαίου δήμου των Αλαιέων²⁵⁵.

Παρατηρήσεις

Αποσπασματικά και με πολλά προβλήματα ως προς τη γνώση και την ερμηνεία τους, τα παραπάνω αρχαιολογικά δεδομένα παρέχουν αντίστοιχα μία από πολλές απόψεις ελλιπή εικόνα, η οποία είναι όμως η μόνη διαθέσιμη για τον εξεταζόμενο χώρο και επιτρέπει να γίνουν ορισμένες βασικές παρατηρήσεις για την οργάνωση της κατοίκησης σε αυτόν και τα υλικά κατάλοιπά της, στο διάστημα από τα μέσα του 9ου αι. μέχρι τη φραγκική κατάκτηση του 1204. Την αρχαιολογική πληροφορία συμπληρώνουν σε ορισμένες περιπτώσεις οι γραπτές πηγές και τα στοιχεία της έρευνας από όμορες περιοχές με κοινά χαρακτηριστικά, όπως τα Μεσόγεια της Αττικής.

Στην οργάνωση του αθηναϊκού πεδίου διακρίνονται κατ' αρχάς δύο εστίες συγκέντρωσης του πληθυσμού, με διαφορετικά χαρακτηριστικά αλλά και με κοινά σημεία: πρόκειται για τους μικρούς οικισμούς και τα μοναστήρια. Όσον αφορά τους πρώτους, έχουμε στη διάθεσή μας αρχαιολογικά τεκμήρια που μας επιτρέπουν, σε συνδυασμό με τις γραπτές πηγές, να αναγνωρίσουμε με βεβαιότητα την ύπαρξή τους στη Δεκέλεια, το Μενίδι, την Κηφισιά και το Μαρούσι. Σε αυτούς μπορούν να προστεθούν ο Πειραιάς και οι Θρόνοι²⁵⁶, που αναφέρονται στο Πρακτικό και η θέση

254. Κ. ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ΑΔ 55 (2000), Β'1, 110.

255. Α. ΠΑΤΡΙΑΝΑΚΟΥ-ΗΛΙΑΚΗ, ΑΔ 42 (1987), Β'1, 81.

256. GRANDSTREM – MEDVEDEV – PAPACHRYSSANTHOU, Praktikon, 23 και Β1, 4-19. Στους

τους ταυτίζεται με ασφάλεια, καθώς και η Χασιά και το Μενίδι, που μνημονεύονται στη βούλλα του πάπα Ιννοκεντίου²⁵⁷ και κατά συνέπεια μπορούν να θεωρηθούν ως ενεργοί οικισμοί κατά τα τέλη του 12ου-αρχές του 13ου αι. Αρκετά πιθανή, αλλά προς το παρόν ανεπιβεβαιώτη, είναι η παρουσία στο αθηναϊκό πεδίο των χωριών *Ίσιον*²⁵⁸ και *Λάκκοι*²⁵⁹ που αναφέρονται στο Πρακτικόν²⁶⁰, καθώς και του *Leperistere* (Περιστέρι;)²⁶¹ που περιλαμβάνεται στη βούλλα του Ιννοκεντίου. Αρχαιολογικές ενδείξεις, μη επαρκείς ακόμη για να στοιχειοθετηθεί η ύπαρξη οικισμού, εντοπίζονται στη Βαρυμπόπη και τον Ελαιώνα. Τα αταύτιστα ονόματα

Θρόνους ανήκουν σύμφωνα με το κείμενο τέσσερις θέσεις, τα *Ρεύματα*, του *Λευχηνοῦ*, τα *Βαρέα* και οι *Κοκκινάδες*, καθώς και μία μονή του Αγίου Θωμά (ή ιδιοκτησίες της). Οι μελετητές τοποθετούν το χωριό στην ευρύτερη περιοχή των Αμπελοκήπων, ανατολικά του Λυκαβηττού, με βάση τα μεταγενέστερα τοπωνύμια Κοκκινάδα και Ρεύμα. Την άποψή τους ενισχύει η ύπαρξη του μεταβυζαντινού ναΐσκου του Αγίου Θωμά στο σημερινό Γουδή (ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 240-241, εικ. 103), ο οποίος θα μπορούσε να διατηρεί την αφιέρωση της μνημονευόμενης μονής. Σημειώνεται πάντως ότι κατά την Τουρκοκρατία απαντούν τοποθεσίες με το όνομα *Κοκκινάδα* και *Βαρειαίς* στην Κηφισιά (Γ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ (εκδ.), *Ὁ Κῶδιξ τοῦ Νοταρίου Ἀθηνῶν Παναγῆ Πούλου. Μνημεῖα Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου* 1, Ἀθήναι 1957, 502 αρ. 676 και αντίστοιχα 416 αρ. 535, 502 αρ. 676) και μία ακόμα *Κοκκινάδα* υπάρχει στο δρόμο της Κούλουρης, που οδηγεί στο Πέραμα, για τη Σαλαμίνα (στο ίδιο, 11 αρ. 5, 100 αρ. 71, 379 αρ. 469, 533 αρ. 707).

257. KODER – HILD, *Hellas und Thessalia*, 139. KODER, *Schutzbrieff*, 137. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 344-345 και 376-377.

258. Το χωριό *Ίσιον*, που τοποθετείται από τους εκδότες του κειμένου στην περιοχή της Ανθηδώνος στη Βοιωτία (GRANDSTREM – MEDVEDEV – PAPACHRYSSANTHOU, *Praktikon*, 22 και Α2, 29-30), έχει το ίδιο όνομα με την τοποθεσία Ίσος ή Ίσιος ή Ίσκιος του Ελαιώνα της Αθήνας, η οποία αναφέρεται σε πολλά συμβόλαια της όψιμης Τουρκοκρατίας (ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Κῶδιξ Πούλου*, 21 αρ. 12, 43 αρ. 24, 91 αρ. 62, 118 αρ. 89, 130 αρ. 103, 152 αρ. 128, 177 αρ. 157, 271 αρ. 281, 279 αρ. 295, 308 αρ. 345, 349 αρ. 416).

259. Για το χωριό *Λάκκοι* προτείνεται η περιοχή του βοιωτικού Ασωπού, με βάση το τοπωνύμιο του *Σκωλοῦ* που απαντά εκεί (GRANDSTREM – MEDVEDEV – PAPACHRYSSANTHOU, *Praktikon*, 22 και Α2, 31-37). μία άλλη τοποθεσία του ίδιου χωριού, με το όνομα *Τροχωμένη*, θυμίζει όμως και τους Τράχωνες κοντά στον Ύμηττο.

260. Από τα άλλα χωριά που μνημονεύονται στο Πρακτικό και ίσως βρισκόνταν στον εξεταζόμενο χώρο, παραμένουν αταύτιστα οι *Λεκατιάνοι*, η *Σιωπή*, ο *Ἀσκληπιός*, οι *Κυμικάδες*, η *Ἀνατολή* και τα «προάστεια» *Κενταυρίδαι* και *Ῥοοσταί*.

261. KODER – HILD, *Hellas und Thessalia*, 235. Το τοπωνύμιο εικάζεται ότι προέρχεται από βυζαντινό γαιοκτήμονα με αυτό το επώνυμο (Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Σύμμικτα*, ΝΕ 9 (1912), 304). Η ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 359, υποστηρίζει την τοποθέτησή του στην Καρυστία.

χωριών που αναφέρονται στις πηγές υποδεικνύουν την ύπαρξη και άλλων οικισμών, που σήμερα λανθάνουν και δεν είναι δυνατό να εκτιμηθεί ο ακριβής αριθμός τους. Η εικόνα που σχηματίζεται είναι αυτή ενός αραιοκατοικημένου χώρου, που δεν δείχνει να απέχει κατά πολύ από τα μεταγενέστερα αλλά μόνα διαθέσιμα προς σύγκριση δεδομένα, της Τουρκοκρατίας, όταν αναπτύχθηκαν στην ίδια περιοχή 25 οικισμοί ελεύθερων χωρικών και δουλοπάροικων (τσιφλίκια)²⁶².

Στη γεωγραφική κατανομή των γνωστών οικισμών διακρίνονται τρία βασικά χαρακτηριστικά: α) η απόσταση ασφάλειας από τις ακτές β) η συνέχεια της κατοίκησης θέσεων που είχαν ζωή ήδη από την αρχαιότητα και γ) η προτίμηση σε θέσεις με φυσικά πλεονεκτήματα, όπως η εύφορη γη και η επάρκεια νερού. Το ζήτημα της ασφάλειας αφορά πρωτίστως την προερχόμενη από τη θάλασσα απειλή των πειρατικών επιδρομών. Η δράση των πειρατών στις αθηναϊκές ακτές γνώρισε κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους περιόδους ύφεσης και έξαρσης²⁶³, δημιουργώντας ένα μόνιμο αίσθημα ανασφάλειας που είχε ως αποτέλεσμα να παραμείνουν τα παράλια ακατοίκητα –με εξαίρεση το λιμάνι του Πειραιά, που είχε όμως το μέγεθος μιας ασήμαντης πολίχνης, για τους ίδιους προφανώς λόγους. Δύο από τα πλησιέστερα στις ακτές μνημεία, ο ναός που ανοικοδομήθηκε στη βασιλική της Γλυφάδας κατά τον 11ο αι. και η αγροτική ή κτηνοτροφική εγκατάσταση στον Άλιμο, που χρονολογήθηκε με επιφύλαξη στον 10ο-11ο αι., κτίστηκαν πιθανότατα σε μία φάση ύφεσης της δράσης των πειρατών και επικράτησης σχετικής ασφάλειας στη θάλασσα. Η επιστροφή στην παράκτια ζώνη περιορίστηκε όμως σε θρησκευτικού και αγροτικού ή κτηνοτροφικού χαρακτήρα μεμονωμένες εγκαταστάσεις και όχι σε μορφές συγκεντρωμένης, μόνιμης κατοίκησης. Αργότερα, στα χρόνια του Μιχαήλ Χωνιάτη, τα παράλια καθίστανται και πάλι άκρως επικίνδυνα λόγω της νέας έξαρσης της πειρατείας, και όπως υποδεικνύει η έλλειψη σύγχρονων αρχαιολογικών τεκμηρίων, ερημώνονται ξανά.

Αρκετοί από τους βεβαιωμένους μεσοβυζαντινούς οικισμούς κατέλαβαν τη θέση αρχαίων δήμων ή την περιφέρειά τους, των οποίων συχνά διατήρησαν και το όνομα. Η Δεκέλεια και η Κηφισιά αποτελούν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα. Αρχαία τοπωνύμια που φανερώνουν αντιστοιχία συνέχεια διατηρούνται και σε άλλες περιπτώσεις, όπως στο

262. ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 487-490.

263. Βλ. παραπάνω, σελ. 110-111.

Μαρούσι, στο οποίο το μεν όνομα του δήμου (Άθμονον) χάθηκε, επιβίωσε όμως παρεφθαρμένη η ονομασία του εκεί αρχαίου ιερού (Αμαρούσιον), που λειτουργούσε και ως τοπωνύμιο. Η διατήρηση των αρχαίων ονομασιών -των *ἔτι περιωξομένων ἀδιαφθόρων ὀνομάτων*, κατά την έκφραση του Χωνιάτη²⁶⁴- σε οικιστικές θέσεις, καθώς και τοπωνυμίων σε χώρους όπου δεν τεκμηριώνεται μόνιμη κατοίκηση, όπως π.χ. στην Ακαδημία, συνεπάγεται μία συνέχεια η οποία μάλλον δεν διαταράχθηκε κατά το διάστημα των λεγόμενων σκοτεινών αιώνων (7ος-9ος αι.), όπως εξ άλλου δείχνει, από μία άλλη πλευρά, ο πολύ περιορισμένος αριθμός σλαβικών τοπωνυμίων στην Αττική²⁶⁵.

Η επιβίωση αρχαίων δήμων ως οικιστικών μονάδων σχετίζεται ασφαλώς με τα φυσικά πλεονεκτήματα των θέσεων που καταλάμβαναν, τα οποία καθόριζαν τον αγροτικό πρωτίστως χαρακτήρα της τοπικής οικονομίας. Η Κηφισιά για παράδειγμα, ευρισκόμενη στην ασφάλεια της ενδοχώρας, διέθετε τις πεδινές καλλιεργήσιμες εκτάσεις στα δυτικά της και τις πλαγιές του όρους Πεντέλη στα ανατολικά, που της παρείχε άφθονο νερό και το δασικό του πλούτο²⁶⁶. Αντίστοιχα, οι εγκαταστάσεις στους πρόποδες της Πάρνηθας, στις παρυφές του πεδίου, ίσως αναπτύχθηκαν με βάση την εκμετάλλευση των δασών της, τα οποία μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν τότε πυκνά όσο και κατά τους νεώτερους χρόνους.

Για το μέγεθος των οικισμών δεν υπάρχει καμία μαρτυρία ούτε είναι δυνατό να δοθεί μία ασφαλή εκτίμηση²⁶⁷. Η πολεοδομική οργάνωσή τους²⁶⁸

264. ΚΟΛΟΝΟΥ, *Ἐπιστολαί*, Επιστολή 28.19.

265. Βλ. πρόχειρα J. KODER, *Zur Frage der slavischen Siedlungsgebiete im mittelalterlichen Griechenland*, *BZ* 71 (1978), 321, εικ. 1.

266. Ο συνδυασμός αυτός αναγνωρίζεται σε βυζαντινά χωριά της Μακεδονίας (J. LEFORT, *The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries*, στο: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, εκδ. Α. ΛΑΙΟΥ, v. I, Washington, D.C., 2002, 276).

267. Για την έλλειψη στοιχείων σχετικά με το μέγεθος του πληθυσμού των μεσοβυζαντινών χωριών βλ. LEFORT, *Rural Economy*, 276. Σημειώνεται ότι με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα διαφαίνεται μία γενική αύξηση του αγροτικού πληθυσμού στη Θεσσαλία και τη νότια Ελλάδα κατά τον 11ο-13ο αι. (Α. ΑΒΡΑΜΕΑ, *Les villages de Thessalie, de Grèce centrale et du Péloponnèse (Ve-XIVe siècle)*, στο: J. LEFORT - C. MORISSON - J.-P. SODINI (eds), *Les Villages dans l'Empire byzantin, IVe-XVe siècle*, Paris 2005, 218-220).

268. Για τη γενική έλλειψη στοιχείων ως προς το ζήτημα αυτό βλ. CH. BOURAS, *City*

είναι ζήτημα για το οποίο μπορούν να γίνουν ελάχιστες παρατηρήσεις, που εξάγονται έμμεσα από τα πολύ αποσπασματικά ανασκαφικά στοιχεία. Η εκτεταμένη διασπορά των κτιστών σιρών²⁶⁹ σε θέσεις όπως το ρέμα του Αγίου Θωμά στο Μαρούσι ή το Μενίδι, δίνει μία εικόνα εγκαταστάσεων που συγκροτούνταν από αραιοκτισμένες αγροικίες, τοποθετημένες ακανόνιστα στο χώρο²⁷⁰. Οι κατοικίες μπορεί να συνυπήρχαν με εργαστήρια, όπως δείχνει η περίπτωση του κεραμεικού κλιβάνου στο Μαρούσι, ο οποίος γειννιάζε σύμφωνα με τον ανασκαφέα με δύο σπίτια²⁷¹. Στην εικόνα αυτή θα πρέπει να ενταχθούν και ναοί που θα εξυπηρετούσαν τις θρησκευτικές ανάγκες των κατοίκων, ωστόσο σε καμία από τις γνωστές μεσοβυζαντινές εκκλησίες του αθηναϊκού πεδίου δεν αναγνωρίζεται μια τέτοια λειτουργία. Εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι εκκλησίες των αγροτικών οικισμών θα ήταν ταπεινά κτίσματα²⁷², που μοιράζονταν ίσως κοινά χαρακτηριστικά με τους μικρούς, ενοριακούς πιθανώς ναούς που υπήρχαν μέσα στην Αθήνα, όπως ο Άγιος Νικόλαος που ανασκάφηκε στην περιοχή της Αρχαίας Αγοράς, με δύο οικοδομικές φάσεις του 11ου και του 12ου αι.²⁷³

and Village: Urban Design and Architecture, XVI. *Internationaler Byzantinistenkongress* (Wien, 4-9 Oktober 1981), *Akten* I/2, JÖB 31/2 (1981), 651-653.

269. Για τη σημασία των σιρών ως τεκμηρίων ύπαρξης κατοικιών, βλ. παρακάτω, σελ. 167-168.

270. Παρόμοια είναι η εικόνα στο μεταγενέστερο Πάνακτον (β' μισό 14ου - αρχές 15ου αι.), το μόνο μεσαιωνικό οικισμό της Αττικής που έχει ανασκαφεί συστηματικά, με κύρια διαφορά την παρουσία κεντρικού πύργου (SH. E. J. GERSTEL - M. MUNN - H. E. GROSSMAN - E. BARNES - A. H. ROHN - M. KIEL, *A Late Medieval Settlement at Panakton*, *Hesperia* 72 (2003), 154-155, εικ. 5).

271. Την ύπαρξη μικρών εργαστηρίων μέσα στα χωριά, που θα εξυπηρετούσαν ανάγκες της κοινότητας, υποδεικνύουν και τα επώνυμα ορισμένων χωρικών που μνημονεύονται στο Πρακτικό, όπως *Τζυκαλάς, Χαλκεύς και Πεταλωτής* (GRANDSTREM - MEDVEDEV - PAPACHRYSSANTHOU, *Praktikon*, 17 και B.2.2, 10, 11). Για τη σημασία των ανθρωπωνυμίων προς αυτή την κατεύθυνση βλ. J. LEFORT, *Anthroponymie et société villageoise* (Xe-XIVe siècle), στο: *Hommes et richesses dans l' Empire Byzantine II, VIIIe-XVe siècle* [Réalités Byzantines 3], εκδ. V. KRAVARI - J. LEFORT - C. MORISSON, Paris 1991, 225-238.

272. Όπως συμβαίνει στα λιγοστά υπάρχοντα παραδείγματα από άλλες περιοχές, των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών χρόνων, τα οποία συγκεντρώνει η SH. E. J. GERSTEL, *The Byzantine Village Church: Observations on its Location and on Agricultural Aspects of its Program*, στο: LEFORT - MORISSON - SODINI, *Les Villages dans l' Empire byzantin*, 166-169.

273. T. LESLIE SHEAR, *The Athenian Agora: Excavations of 1989-1993*, *Hesperia* 1997, 538-546, εικ. 11-12, πίν. 108. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 126-127, εικ. 78. Πρβλ. επίσης

Η οικονομία των οικισμών του αθηναϊκού πεδίου βασιζόταν στη γεωργική παραγωγή, η οποία σύμφωνα με τις γραπτές πηγές επικεντρωνόταν στην καλλιέργεια της ελιάς και του αμπελιού, συνεχίζοντας την αρχαία παράδοση της περιοχής. Το βασικό πυρήνα της ελαιοκαλλιέργειας φαίνεται ότι αποτελούσε ο μεγάλος Ελαιώνας στην ομώνυμη περιοχή, που όπως έχει σημειωθεί εκτιμάται ότι παρέμενε ακμαίος και παραγωγικός. Εκτός όμως από αυτόν θα υπήρχαν και άλλες ελαιόφυτες εκτάσεις στην περιφέρεια του πεδίου, όπως στο Μαρούσι, όπου μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του περασμένου αιώνα σωζόταν ένας πυκνός ελαιώνας μεγάλης ηλικίας²⁷⁴, προς το ρέμα του Αγίου Θωμά, σημείο εύρεσης πολυάριθμων αποθηκευτικών σιρών. Για τις ποικιλίες και την καλλιέργεια των ελαιόδεντρων απαντά μια νύξη στο στο Πρακτικό, όπου καταγράφονται *έλαιαι κουτουλαί, ήμίξηροι, και έλαια άγρια* στο χωριό Θρόνοι²⁷⁵. Ενδεικτική της αξίας τους είναι η μαρτυρία του Χωνιάτη ότι οι κρατικοί υπάλληλοι καταμετρούσαν ως φορολογήσιμα δέντρα ακόμα και τις αγριελιές²⁷⁶.

Την άνθηση της αμπελοκαλλιέργειας αποδεικνύουν τα πρόσφατα ευρήματα των ληγών στον Ελαιώνα και τη Δροσιά. Στο Πρακτικόν καταγράφονται αμπέλια και *έξάμπελα* σε διάφορες θέσεις²⁷⁷, καθώς και ένα *πατητήριον* στο χωριό Θρόνοι²⁷⁸. Στα έργα του Μιχαήλ Χωνιάτη απαντούν μνείες σε νεόφυτους αμπελώνες²⁷⁹ και στον τοπικό *πευκεδανή*²⁸⁰ ή *έχεπευκή*²⁸¹ οίνο, τη ρετσίνα, μια ποικιλία κρασιού που παραγόταν στα χωριά της Αττικής μέχρι και το πρώτο μισό του 20ου αι.,

τον μικρών διαστάσεων και φτωχικής κατασκευής κεντρικό ναό του υστεροβυζαντινού οικισμού στο Πάνακτον της Αττικής (GERSTEL e.a., Panakton, 174-178, εικ. 26-30).

274. Γ. ΠΑΛΛΗΣ, Οι ελαιώνες στην περιφέρεια της Αθήνας και η επέκταση της σύγχρονης πόλης: η περίπτωση του Αμαρουσίου, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου "Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα"* (Αθήνα, 1-2 Οκτωβρίου 1999), Αθήνα 2003, 71-77 και 420-427.

275. GRANDSTREM – MEDVEDEV – PAPACHRYSSANTHOU, *Praktikon*, B1, 6-8 και 18. Για τη σημασία του όρου κουτουλός βλ. στο ίδιο, σελ. 31-32.

276. ΜΑΥΡΟΜΑΘΗ, *Κατηγήσεις Χωνιάτη*, 56.

277. GRANDSTREM – MEDVEDEV – PAPACHRYSSANTHOU, *Praktikon*, A1, 1, 27 και 36 (και άλλα που προσδιορίζονται με την αντωνυμία *έτερον*) και A2, 32 και 34, αντίστοιχα.

278. GRANDSTREM – MEDVEDEV – PAPACHRYSSANTHOU, *Praktikon*, B1, 10.

279. ΜΑΥΡΟΜΑΘΗ, *Κατηγήσεις Χωνιάτη*, 48.

280. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Χωνιάτης Β΄*, 378, στ. 92 του ποιήματος με τίτλο *Θεανώ*.

281. ΜΑΥΡΟΜΑΘΗ, *Κατηγήσεις Χωνιάτη*, 48-49.

και ήταν μάλλον δημοφιλής ήδη από τους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Η ονομαστική μνεία των *Δεκελειών άμπελώνων* της μητρόπολης Αθηνών στο συνοδικό έγγραφο του 11ου αι.²⁸², ίσως δεν αποτελεί απλό τοπογραφικό προσδιορισμό, αλλά δήλωση μίας άλλης, τοπικής ποικιλίας κρασιού.

Η κτηνοτροφία, που είχε σημαντική θέση στη ζωή και την οικονομία των μεσοβυζαντινών χωριών²⁸³, φαίνεται ότι ήταν ανεπτυγμένη στην Αττική. Στο Πρακτικόν, σημαντικό μέρος των καταγραφόμενων παροίκων είναι βοϊδάτοι και ζευγαράτοι²⁸⁴, κατείχαν δηλαδή από ένα βόδι και ένα ζεύγος βοδιών αντίστοιχα, τα οποία όμως χρησίμευαν πρωτίστως στην καλλιέργεια της γης. Κατά τα τέλη του 12ου αι. απαντούν στον Χωνιάτη ρητές αναφορές σε βοοειδή και αιγοπρόβατα²⁸⁵. Τα περιστατικά αρπαγής κοπαδιών από τους πειρατές²⁸⁶ αλλά και από το στρατό του Λέοντος Σγουρού²⁸⁷ μαρτυρούν έμμεσα ότι υπήρχε ικανός αριθμός ζώων και οργανωμένη κτηνοτροφική δραστηριότητα.

Για την εκμετάλλευση τέλος του δασικού πλούτου της Πάρνηθας και της Πεντέλης, για την οποία έγινε νύξη παραπάνω, δεν διαθέτουμε αναφορές. Ωστόσο, δραστηριότητες που παραδοσιακά λάμβαναν εκεί χώρα κατά τους μεταβυζαντινούς και ως τους νεώτερους χρόνους, όπως η παραγωγή ξυλοκάβουνου²⁸⁸ και η συλλογή ρυτίνης και οργανικών υλικών που χρησιμοποιούνταν για βαφές²⁸⁹, ήταν διαδεδομένες στη μέση βυζαντινή περίοδο σε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας όπου υπήρχαν δάση και

282. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 37.

283. Μ. ΚΑΡΛΑΝ, *L'activité pastorale dans le village byzantin du VIIe au XIIe siècle*, στο: *Ζωά και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος-12ος αι.)*, εκδ. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ - Τ. Γ. ΚΟΛΙΑΣ - Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα 2011, 407-420.

284. GRANDSTREM - MEDVEDEV - ΡΑΡΑΧΡΥΣΣΑΝΘΟΥ, *Praktikon*, 17-18 και Β2, σποραδικά.

285. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗ, *Κατηγήσεις Χωνιάτη*, 52-53, όπου συγκεντρώνονται σχετικά χωριά.

286. ΚΟΛΟΝΟΥ, *Επιστολαί*, Επιστολή 27.31-32.

287. *Νικήτα του Χωνιάτου Χρονική Διήγησις*, εκδ. Ι. Α. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Historia*, Berlin - New York 1975 [CFHB 11/1], 608.42-43.

288. Οι κάτοικοι του Μενιδίου και της Χασιάς ειδικεύονταν στην παραγωγή ξυλοκάβουνου από τα δάση της Πάρνηθας κατά την Τουρκοκρατία (ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 123-124 και 148, με βιβλιογραφία).

289. Στην Πεντέλη και την Πάρνηθα οι χωρικοί συνέλεγαν τον 18ο αι. -προφανώς και παλαιότερα- χρυσόξυλο και πρινοκόκκι που πωλούσαν σε βαφείς νημάτων στην πόλη (ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 60, με βιβλιογραφία).

θαμνώνες²⁹⁰. Είναι επομένως αναμενόμενο ότι χωρικοί των κοντινών στην Πάρνηθα και την Πεντέλη οικισμών θα απασχολούνταν και σε αυτό τον τομέα, καλύπτοντας ίσως με την παραγωγή τους σχετικές ανάγκες της πόλης.

Τον δεύτερο πόλο της κατοίκησης στο χώρο αποτελούσαν όπως σημειώθηκε τα μοναστήρια. Με βάση την υπάρχουσα εικόνα, διαφαίνονται δύο περιοχές συγκέντρωσης μονών, η μία στον άμεσο περίγυρο της Αθήνας (Άγιος Λουκάς στα Πατήσια, Άγιοι Ομολογητές, Παναγία Γουδή, μονή Πετράκη, πιθανώς και οι Ταξιάρχες Πεδίου Άρεως) και η άλλη στις υπώρειες και τις πλαγιές των τριών μεγάλων βουνών που οριοθετούν την ευρύτερη περιοχή, της Πάρνηθας, της Πεντέλης και του Υμηττού²⁹¹ (Άγιος Νικόλαος στο Μενίδι, Άγιος Νικόλαος στη Δεκέλεια, Σπηλιά Πεντέλης, Φραγκοκκλησιά στο Βαγιατί, Άγιος Ιωάννης Κυνηγός, Καισαριανή). Οι μονές που βρίσκονταν στον περίγυρο της πόλης, στα προάστεια, ίσως είχαν έναν περισσότερο «αστικό» χαρακτήρα, αντίστοιχο με εκείνες που λειτουργούσαν εντός των τειχών²⁹². Στις πιο απομακρυσμένες, διαφαίνεται η πρόθεση της απομόνωσης από τα εγκόσμια και της άσκησης σε άγριο φυσικό περιβάλλον, που εξασφαλιζονταν με την απόσταση από την πόλη και τις ορεινές τοποθεσίες²⁹³. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η μονή του Δαφνίου, η οποία κατείχε μια στρατηγική θέση στον κεντρικό οδικό άξονα προς την Πελοπόννησο και γι' αυτό επιλέχθηκε να οχυρωθεί με ισχυρά τείχη²⁹⁴.

Την κύρια πηγή για την παρουσία του μοναχισμού στην περιοχή αποτελεί η αρχιτεκτονική των σωζόμενων μοναστηριακών κτηρίων – τα αρχεία έχουν χαθεί και οι ιστορικές πηγές είναι εξαιρετικά φειδωλές

290. A. DUNN, The exploitation and control of woodland and scrubland in the Byzantine world, *BMGS* 16 (1992), 256-257 και 260-261, ειδικά για το κάρβουνο.

291. Η ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 288-292 αποδίδει στον Υμηττό τον χαρακτήρα «ιερού τόπου», με επιχειρήματα που βασίζονται κυρίως σε κοινούς φιλολογικούς τόπους από το έργο του Χωνιάτη. Τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν δικαιολογούν μία διάκριση αυτού του είδους, έχοντας πρώτα απ' όλα υπόψη ότι ο εκτεταμένος ορεινός όγκος του Υμηττού φιλοξένησε κατά την εξεταζόμενη περίοδο μόλις δύο μοναστήρια (του Κυνηγού και της Καισαριανής) και κανένα –γνωστό τουλάχιστον– ασκητήριο.

292. Για την ίδρυση μοναστηριών εντός μεγάλων πόλεων και σε προάστειά τους βλ. A. M. TALBOT, Founders' choices: monastery site selection in Byzantium, στο: *Founders and Refounders of Byzantine monasteries*, εκδ. M. MULLETT, Belfast 2007, 45-50.

293. TALBOT, Founders' choices, 50-52.

294. Για την πρόσβαση στο οδικό δίκτυο ως παράγοντα εκλογής μιας θέσης για την ίδρυση μονής βλ. TALBOT, Founders' choices, 55-56.

σε σχετικές ειδήσεις. Τα μνημεία που με βεβαιότητα ή βάσει ισχυρών ενδείξεων ταυτίζονται με καθολικά μονών και χρονολογούνται στο 10ο αι. (ναοί Σπηλιάς Πεντέλης, Φραγκοκκλησιά Πεντέλης, Φραγκοκκλησιά Καισαριανής, καθολικό μονής Πετράκη), υποδεικνύουν μία δυναμική αφετηρία της μοναστικής κίνησης στα περίχωρα της Αθήνας κατά την περίοδο αυτή. Η συγκεκριμένη εικόνα εντάσσεται ασφαλώς στη γενικότερα έντονη παρουσία του μοναχισμού στη νότια Ελλάδα το 10ο αι., με τη δράση φημισμένων μορφών όπως ο όσιος Λουκάς ο Στειριώτης²⁹⁵ και ο όσιος Νίκων ο Μετανοείτε²⁹⁶. Τα κωνσταντινουπολίτικα στοιχεία στην αρχιτεκτονική του καθολικού της μονής Πετράκη συνιστούν ίσως ένδειξη ανάμιξης της κεντρικής διοίκησης στην κίνηση αυτή, και με υλικά μέσα. Η ακμή του μοναχισμού γύρω από την Αθήνα φαίνεται ότι συνεχίστηκε μέχρι τις αρχές του 12ου αι., σύμφωνα με τη χρονολόγηση των σωζόμενων καθολικών (με τελευταίο το καθολικό της Καισαριανής). Κατά τον επόμενο αιώνα η οικοδομική τουλάχιστον δραστηριότητα δείχνει να υποχωρεί, καθώς αντιπροσωπεύεται με δύο μόλις μνημεία, τον εξωνάρθηκα του Δαφνίου και το καθολικό του Κυνηγού (1205) -η Αγία Θέκλα στο Σταυρό είναι άγνωστο αν σχετίζεται με μοναστική δραστηριότητα. Για τον αριθμό των μοναχών που συγκέντρωναν οι περί την Αθήνα μονές μπορούν να γίνουν μόνο υποθέσεις, με βάση το μικρό κατά κανόνα μέγεθος των κτηριακών συγκροτημάτων τους· γενικά δεν πρέπει να ξεπερνούσαν τις λίγες δεκάδες ανά αδελφότητα, με εξαίρεση το Δαφνί, που θα είχε τη δυνατότητα να φιλοξενήσει περισσότερους.

Τα μοναστήρια, αν και με τρόπο ζωής διαφορετικό από εκείνον των αγροτικών οικισμών, συνέβαλαν στην τοπική οικονομία, καθώς είχαν σημαντικό μερίδιο στη γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή και απασχολούσαν δουλοπάροικους. Το κείμενο του Πρακτικού, το οποίο αποδίδεται σε μεγάλη μονή της Αθήνας ή της Αττικής, σώζει πολύτιμα στοιχεία για την παράλληλη αυτή λειτουργία. Στο σωζόμενο απόσπασμα του καταγράφονται εβδομήντα ιδιοκτησίες της άγνωστης αυτής μονής, ποικίλης έκτασης, στην πόλη και τα προάστια, στα οποία, ως προς τις καλλιέργειες, περιλαμβάνονταν κυρίως αμπέλια και χωράφια, λίγες συγκριτικά ελιές και ένας εκτεταμένος *ἄοικος τόπος* (στο δρόγγο της

295. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Ο Βίος του Οσίου Λουκά του Στειριώτη. Προλεγόμενα - μετάφραση - κριτική έκδοση του κειμένου*, Αθήνα 1989.

296. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Όσιος Νίκων*.

Ελευσίνας)²⁹⁷. Το ανθρώπινο δυναμικό της ανερχόταν σε τουλάχιστον ογδόντα πέντε οικογένειες παροίκων, που κατατάσσονταν σε ζευγαράτους, βοϊδάτους, ακτήμονες και απόρους, ανάλογα με την κατοχή ζώων και τη φορολογική θέση τους²⁹⁸. Τα στοιχεία αυτά συνεπάγονται σημαντική παραγωγή σε κρασί και προϊόντα εποχικών καλλιέργειών. Υπήρχαν ωστόσο και άλλες παραγωγικές ασχολίες: από επιστολή του Μιχαήλ Χωνιάτη είναι γνωστή η συστηματική καλλιέργεια της μελισσοκομίας στη μονή Καισαριανής²⁹⁹, η οποία έγινε διάσημη στους χρόνους της Τουρκοκρατίας για το μέλι της³⁰⁰. Μία ακέραιη πήλινη κυψέλη που αποδίδεται στους μεσοβυζαντινούς χρόνους έχει βρεθεί στο Πανί του Αλίμου³⁰¹. Όταν βρισκόταν εξόριστος στην Κέα, ο ίδιος μητροπολίτης έλαβε ως δώρο από τον ηγούμενο της μονής των Ομολογητών κάππαρη³⁰² –άλλη μία ένδειξη για τις παραγωγικές δραστηριότητες των μοναστηριών.

Εκτός από τους οικισμούς και τις μονές, στο αθηναϊκό πεδίο έχουν εντοπιστεί δύο τουλάχιστον περιπτώσεις μεγάλων κτιριακών συγκροτημάτων, στον Άλμο και τη Γλυφάδα, τα οποία βρισκόνταν μεμονωμένα στο χώρο. Η θέση τους στις υπώρειες του Ύμηττου και η αρχιτεκτονική διάταξή τους οδηγούν στην εκτίμηση ότι σχετίζονταν με μεγάλης κλίμακας αγροτική ή κτηνοτροφική δραστηριότητα. Η χωροθέτηση αυτή δεν πρέπει να είναι τυχαία, ειδικά ως προς τη δεύτερη περίπτωση, καθώς από μεταγενέστερες πηγές γνωρίζουμε ότι ο νότιος Ύμηττός ήταν μια περιοχή που προσφερόταν λόγω της χαμηλής του βλάστησης για βοσκή³⁰³. Η περίπτωση να αποτελούσαν τα κτίσματα αυτά κέντρο μεγάλων γαιοκτησιών, δεν είναι δυνατό να επαληθευθεί λόγω της έλλειψης σχετικών τεκμηρίων.

Τον απαραίτητο σύνδεσμο μεταξύ της πόλης της Αθήνας, των αγροτικών οικισμών και των περιφερειακών μονών συγκροτούσε το οδικό δίκτυο του πεδίου. Σε μεγάλο βαθμό το δίκτυο αυτό ήταν το ίδιο

297. GRANDSTREM – MEDVEDEV – PAPACHRYSSANTHOU, *Praktikon*, 9-15.

298. GRANDSTREM – MEDVEDEV – PAPACHRYSSANTHOU, *Praktikon*, 17-18.

299. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Χωνιάτης*, Β', 311.11-18. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 99.

300. ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 335-336 (όπου βιβλιογραφία).

301. ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ευώνυμον και Αλμους*, 143, εικ. στη σελ. 146.

302. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 103. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Επιστολαί*, *Επιστολή* 127.10-15.

303. Κατά τα τέλη της Τουρκοκρατίας ξεχειμώνιαζαν στους Τράχωνες και στο Πυρναρή Γλυφάδας νομάδες με μεγάλα κοπάδια (Θ. ΔΡΙΚΟΣ, *Οι πωλήσεις των οθωμανικών ιδιοκτησιών της Αττικής, 1830-1831*, Αθήνα 1994, 61).

που βρισκόταν σε χρήση ήδη από την αρχαιότητα και εξακολούθησε να εξυπηρετεί τις μετακινήσεις σε όλη τη διάρκεια του μεσαίωνα και της Τουρκοκρατίας. Η διάρθρωσή του, όπως είχε διατηρηθεί ως τους νεώτερους χρόνους, αποτυπώνεται με ακρίβεια σε χάρτες της Αττικής του 19ου αι.³⁰⁴. Η παρουσία μνημείων της μεσοβυζαντινής περιόδου κατά μήκος κεντρικών οδικών αξόνων, όπως της μονής Δαφνίου στην Ιερά Οδό, των Αγίων Θεοδώρων στο δρόμο προς τις Κουκουβάουνες και το Μενίδι, της Αγίας Θέκλας στην οδό προς τα Μεσόγεια και του Αγίου Ιωάννη στο δρόμο προς το Σούνιο (στη σημερινή λεωφόρο Βουλιαγμένης), επιβεβαιώνει αυτή τη συνέχεια της χρήσης. Στο Πρακτικό χρησιμοποιούνται οι όροι *όδός*, *δρόμος* και *μονοπάτιον*, τόσο για την πόλη, όσο και για τα χωριά και την ύπαιθρο³⁰⁵, με μόνη διαφανόμενη διαφοροποίηση ως προς το εύρος, αφενός οδού και δρόμου, αφετέρου μονοπατιού³⁰⁶. Μία μόνο φορά γίνεται μνεία σε *δημοσία οδό*, στην τοποθεσία Τροχωμένη του χωριού Λάκκοι, που ίσως προσδιορίζει έναν κεντρικό δρόμο³⁰⁷.

Το οδικό δίκτυο αναπτυσσόταν ακτινωτά από την πόλη προς όλες τις κατευθύνσεις της υπαίθρου της. Οι κύριοι άξονες είναι αυτοί που οδηγούσαν προς τον Πειραιά, το Πέραμα για τη Σαλαμίνα, το πέρασμα του

---

304. J. A. SOMMER, *Athènes et ses environs*, Munich 1841. E. CURTIUS – J. A. KAUPERT (Hrsg.), *Karten von Attika*, Bl. III (Athen-Peiraeus), IV (Athen-Hymettos), V (Kephisia), VI (Pyrgos), VIII (Vari), XII (Pentelikon), XX (Tatoi), XXIV (Chasia), Berlin 1904 (Επανέκδοση: Ε. ΚΟΥΡΤΙΟΥ & Ι. Α. ΚΑΟΥΠΕΡΤ, *Χάρτες της Αττικής. Εισαγωγικά κείμενα, μεταφράσεις και σχόλια* Μ. ΚΟΡΡΕΣ, Αθήνα 2008). Για τη σημασία των χαρτών του Kaupert για την τεκμηρίωση του παλαιού οδικού δικτύου βλ. Μ. ΚΟΡΡΕΣ, *Εκτέλεση, περιεχόμενο και αξία των χαρτών της Αττικής του Kaupert. Συμπλήρωμα της επανέκδοσης των χαρτών 2008*, Αθήνα 2008, 91-104.

305. GRANDSTREM – MEDVEDEV – PAPACHRYSSANTHOU, *Praktikon*, A1-B1, σποραδικά.

306. Για την ορολογία των βυζαντινών οδών βλ. Κ. BELKE, *Roads and travel in Macedonia and Thrace in the middle and late Byzantine period*, στο: *Travel in the Byzantine World*, εκδ. R. MACRIDES, Aldershot 2002, 86-90.

307. GRANDSTREM – MEDVEDEV – PAPACHRYSSANTHOU, *Praktikon*, A2, 33. Εάν οι Λάκκοι σχετίζονται με την περιοχή των Τραχώνων (βλ. παραπάνω, υποσημ. 259), τότε η δημοσία οδός θα μπορούσε να αναφέρεται στη διερχόμενη από εκεί οδό προς τη Βουλιαγμένη και το Σούνιο. Για τον βυζαντινό δημόσιο δρόμο βλ. Α. AVRAMEA, *Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries*, στο: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, εκδ. Α. ΛΑΙΟΥ, v. I, Washington, D.C., 2002, 58-61.

Δαφνίου για την Ελευσίνα (Ιερά Οδός)³⁰⁸, το Μενίδι και το πέρασμα της Χασιάς, την Κηφισιά³⁰⁹, τα Μεσόγεια³¹⁰ και τη Βουλιαγμένη³¹¹. Μικρότεροι κλάδοι συνέδεαν τις κεντρικές αυτές αρτηρίες μεταξύ τους ή έβαιναν προς άλλες, περιφερειακές θέσεις, σχηματίζοντας ένα ιδιαίτερα πυκνό πλέγμα. Για την οδοποιία της περιόδου διαθέτουμε σε δύο περιπτώσεις ανασκαφικά στοιχεία. Στην αρχαία Ιερά Οδό εντοπίστηκαν στο ύψος της σημερινής Γεωπονικής Σχολής τα οδοστρώματα των μεσαιωνικών χρόνων και της Τουρκοκρατίας³¹². Τα δύο κτιστά αναλήμματα που όριζαν την οδό πλάτους 4,50-5,00 μ., διατηρήθηκαν με επισκευές και προσθήκες από την υστερορομαϊκή περίοδο μέχρι τη μεταβυζαντινή. Ένα δεύτερο δείγμα οδού, με αποδιδόμενη χρήση στους μεσοβυζαντινούς-υστεροβυζαντινούς χρόνους, ερευνήθηκε πρόσφατα στην οδό Πειραιώς (οικ. ΑΣΚΤ)³¹³. Το πλάτους 4,00 μ. οδόστρωμα όριζαν δύο παράλληλοι τοίχοι από αργούς λίθους και παρέμβλητες πλίνθους. Και στις δύο περιπτώσεις, που αφορούν θέσεις στην καρδιά της πεδιάδας, η διαμόρφωση δεν φαίνεται να διαφοροποιείται σημαντικά σε σχέση με εκείνη των αρχαίων οδών της Αττικής³¹⁴, παρόλο που η χρήση τροχοφόρων οχημάτων περιορίστηκε κατά πολύ στους βυζαντινούς χρόνους³¹⁵.

Η ισχυρή οχύρωση της μονής Δαφνίου, στο ομώνυμο πέρασμα του δρόμου προς την Ελευσίνα, αποτελεί τη μόνη ένδειξη μέριμνας για την ασφάλεια και την επιτήρηση του οδικού δικτύου. Η παρουσία οικισμού στη Χασιά την εποχή της λατινικής κατάκτησης, δεν αποκλείεται να έχει κάποια σχέση με τον έλεγχο του εκεί κεντρικού οδικού περάσματος προς τη Θήβα, ο οποίος συστηματοποιήθηκε κατά την Τουρκοκρατία με την οργάνωση δερβενίου³¹⁶. Άλλες ενδείξεις για την παρουσία π.χ. πύργων

308. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ *Αττική*, 212-214, κυρίως σε ό,τι αφορά τους παλαιохριστιανικούς χρόνους.

309. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 219.

310. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 217-218.

311. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Αττική*, 219.

312. Ε. ΜΠΑΖΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΑΒΑΝΗ, *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, 32.

313. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ (επ.), *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών*, 35-36, εικ. 12.

314. Γ. ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ, *Οδικό δίκτυο της Αττικής*, στο: *Αττικής Οδοί*, 64-66.

315. BRYER, *Means of Agricultural Production*, 112-113. Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Άπο την άμαξα στο ύποζύγιο και από την οδό στο καλντερίμι*, *ΗΟΡΟΣ* 13 (1999), 248-250.

316. ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία*, 48 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία).

κατά μήκος των κύριων οδών, δεν έχουν εντοπισθεί. Με την εξαίρεση του Δαφνίου, δεν φαίνεται γενικά να λήφθηκαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο αμυντικά μέτρα για την ασφάλεια της πόλης στην πεδιάδα και τις εισόδους της –η περίπτωση του Γεροβουνού είναι εξαιρετικά ασαφής– και την έγκαιρη απόκρουση τυχόν εισβολέων, πριν αυτοί πλησιάσουν στα τείχη της³¹⁷.

Η κοσμική αρχιτεκτονική είναι ένα θέμα για το οποίο μπορούν να γίνουν ελάχιστες παρατηρήσεις. Το κεφάλαιο των κατοικιών, των κτισμάτων που κυριαρχούσαν αριθμητικά στους οικισμούς, παραμένει ουσιαστικά άγνωστο³¹⁸, καθώς δεν έχει διασωθεί –ή τουλάχιστον δημοσιευθεί, από τα πρόσφατα ευρήματα– ένα ολοκληρωμένο δείγμα. Η πληρέστερη περίπτωση είναι αυτή της κατοικίας της οδ. Καζαντζάκη στον Άλμιο, που αποτελούσε πιθανώς μια μικρή μεμονωμένη αγροικία. Η μορφή της ήταν απλή, με δύο ορθογώνιους χώρους που σχημάτιζαν ένα Γ και επικοινωνούσαν μέσω μίας αυλής, πιθανώς περιτειχισμένης³¹⁹. Τα ευτελή οικοδομικά κατάλοιπά μαρτυρούν φτωχική κατασκευή, μάλλον με ανωδομή από ωμές πλίνθους. Η κάλυψη γινόταν με κεραμοσκεπή, το υλικό της οποίας βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής. Την απόλυτη οικονομία μαρτυρεί και η εσωτερική διαρρύθμιση, με το απλό θρανίο κατά μήκος του τοίχου του ενός χώρου και το πρόχειρο δάπεδο από χαλικωτό χώμα.

Η γενικευμένη πάντως απουσία οικοδομικών καταλοίπων κατοικιών υποδεικνύει ότι οι περισσότερες ήταν ευτελούς κατασκευής, πλινθόκτιστες, με ή χωρίς λίθινο θεμέλιο, και διαλύθηκαν ολοκληρωτικά μετά από την καταστροφή ή την εγκατάλειψή τους³²⁰. Αντίθετα, οι υπόγειοι πίθοι και

---

317. Η διαπίστωση αυτή ισχύει γενικά για τη μεσοβυζαντινή Αττική. Στα αρχαία οχυρά της περιοχής, που θα σώζονταν τότε σε καλή κατάσταση, οι τελευταίες χρονικά ενδείξεις χρήσης τερματίζονται στην παλαιοχριστιανική περίοδο (βλ. αναλυτικά G. FOWDEN, *City and Mountains in Late Roman Attica*, *JHS* 108 (1988), 48-59).

318. LEFORT, *Rural Economy*, 245.

319. Η εσωτερική αυλή ήταν απαραίτητο στοιχείο των περισσότερων μεσοβυζαντινών κατοικιών της Αθήνας (ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 99-104, σποραδικά, εικ. 54-59).

320. BOURAS, *City and Village*, 652. Πρβλ. επίσης τις παρατηρήσεις του ίδιου για τα πενιχρά λείψανα των μεσοβυζαντινών οικιών στο χώρο της αρχαίας Αγοράς στην Αθήνα (ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 74) και το γενικότερο σχολιασμό του για το ζήτημα αυτό (στο ίδιο, 99).

κτιστοί σιροί³²¹, κατά κανόνα ισχυρής και στεγανής δόμησης από λίθους, οπτές πλίνθους και ισχυρό συνδετικό κονίαμα, συχνά και με επένδυση υδραυλικού κονιάματος εσωτερικά, υπήρξαν ιδιαίτερα ανθεκτικοί και διατηρήθηκαν σε πολλές περιπτώσεις ανέκδοτοι, καθώς παρέμειναν προστατευμένοι μέσα στη γη. Όταν σήμερα εντοπίζονται μεμονωμένοι ή ανά δύο ή τρεις, χωρίς άλλα κτηριακά λείψανα γύρω τους, συνιστούν κατά κανόνα ασφαλή ένδειξη ύπαρξης κατοικίας, επειδή εντάσσονταν σε κλειστούς χώρους και δεν προοριζόνταν να είναι ελεύθεροι στην ύπαιθρο. Αξιοσημείωτη είναι η επαναχρησιμοποίηση αρχαίων ερειπίων (ρωμαϊκών λουτρών) στο Μενίδι και την Κηφισιά για την κατασκευή αποθηκευτικών σιρών που ανήκαν σε κατοικίες ή άλλων χρήσεων χώρους³²². Οι λόγοι ήταν προφανώς πρακτικοί, καθώς τα στεγανά δάπεδα των αρχαίων κτισμάτων διευκόλυναν την εξασφάλιση ενός στέρεου πυθμένα για τα κτιστά αυτά δοχεία, ενώ τα ερείπια συνιστούσαν μία έτοιμη, σταθερή υποδομή για νέες κατασκευές.

Για την αρχιτεκτονική των εγκαταστάσεων που σχετίζονται με τη γεωργική και την κτηνοτροφική παραγωγή μπορεί να γίνει προς το παρόν λόγος μόνο με βάση τα συγκροτήματα του Αλίμου και της Γλυφάδας. Κεντρικό στοιχείο στα δύο κτήρια αποτελεί η περίλεια κεντρική αυλή, γύρω από την οποία αναπτύσσονται αποθηκευτικοί, βοηθητικοί ή άλλης χρήσης χώροι. Η κύρια διαφορά τους έγκειται στο μέγεθος και τη μορφή αυτών των χώρων, που οφείλεται προφανώς στις διαφορετικές δραστηριότητες για τις οποίες προοριζόνταν. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, στην περίπτωση της Γλυφάδας η ευρύτερη η κεντρική αυλή και η δεύτερη, ίσως βοηθητική αυλή, οι επιμήκεις χώροι και η απουσία αποθηκευτικών ή εργαστηριακών υποδομών, οδηγούν προς χρήση σχετιζόμενη μάλλον με την κτηνοτροφία, προς το παρόν αταύτιστη. Κοινή είναι στα δύο κτήρια η ευτέλεια των υλικών κατασκευής, με χαμηλό λίθινο θεμέλιο στο οποίο πρέπει να εδραζόταν ωμοπλινθοδομή, που δεν έχει αφήσει ίχνη.

Εγκαταστάσεις με αντίστοιχα χαρακτηριστικά έχουν ανασκαφεί στην Αθήνα και την υπόλοιπη Αττική, χωρίς ωστόσο να έχουν διατυπωθεί

321. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 104-108, εικ. 60-65.

322. Αντίστοιχη περίπτωση εντοπίστηκε στην Αθήνα κατά τις ανασκαφές του μετρό στη λεωφόρο Βασιλίσσης Αμαλίας (φρέαρ Ζαπτείου), σε ρωμαϊκό λουτρό (Ο. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Φρέαρ Ζαπτείου, στο: *Η πόλη κάτω από την πόλη*, 137, εικ. 1. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 95, εικ. 52).

συμπεράσματα για τη χρήση τους. Ένα μεγάλο συγκρότημα με εικοσιοκτώ τουλάχιστον δωμάτια και εσωτερική αυλή, του 11ου και 12ου αι., έχει ανασκαφεί στην αρχαία Αγορά³²³. Οι πολυάριθμοι σιροί και τα αποθηκευτικά αγγεία που εντοπίστηκαν στα δωμάτιά του υποδεικνύουν αποθηκευτικές χρήσεις. Η εσωτερική αυλή και η ευτέλεια της όλης κατασκευής θυμίζουν τα δύο κτήρια του Αλίμου και της Γλυφάδας. Στα Μεσόγεια, δυτικά του ναού των Αγίων Πέτρου και Παύλου στα Σπάτα ανασκάφηκε τμήμα μεγάλου αγροτικού συγκροτήματος χρονολογούμενου από τον 11ο ως τα τέλη του 13ου αι.³²⁴. Αποτελούνταν από δωμάτια, αποθηκευτικούς χώρους, αυλή και λιθόστρωτη είσοδο. Πρόσφατα ήρθε στο φως εκτεταμένο μεσοβυζαντινό αποθηκευτικό συγκρότημα στο Γέρακα, με 12 σιρούς και 16 πίθους, αλλά η διάταξή του δεν έχει γίνει ακόμα γνωστή³²⁵. Επιμήκεις χώροι που προσεγγίζουν σε διαστάσεις αυτούς της Γλυφάδας, έχουν βρεθεί σε συγκρότημα του 12ου αι. στον Άγιο Νικόλαο στην Κάντζα, το οποίο έχει ταυτισθεί, δίχως βεβαιότητα, με μοναστήρι³²⁶. Από τα παραπάνω παραδείγματα φαίνεται ότι αυτού του είδους τα παραγωγικά ή αποθηκευτικά συγκροτήματα, με ευρεία εσωτερική αυλή, ήταν κοινά στην Αθήνα και την ύπαιθρο της Αττικής.

Νύξη σε μεμονωμένα κτίσματα εντός αγρών γίνεται στο κείμενο του Πρακτικού, όπου καταγράφονται *καθέδρες* μέσα σε τρία κτήματα³²⁷. Πρόκειται πιθανότατα για μικρά κτίσματα αποθηκευτικού ή βοηθητικού χαρακτήρα, ίσως και για πρόσκαιρη διαμονή, π.χ. σε περίοδο συγκομιδής. Η περίπτωση να αποτελούσαν αγροικίες για μόνιμη διαμονή δείχνει αδύναμη, καθώς στο ίδιο κείμενο οι κατοικίες στην πόλη προσδιορίζονται ως *οικήματα*, και σε ένα τόσο σχολαστικού χαρακτήρα έγγραφο

323. L. T. SHEAR, Excavations in the Athenian Agora. The Campaign of 1933, *Hesperia* 4 (1935), 315, εικ. 3. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 75-76, εικ. 32-36.

324. Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, Τα “Μεσόγεια” από την επικράτηση του χριστιανισμού έως την οθωμανική κατάκτηση, στο: *Μεσογαία. Ιστορία και πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*, Γ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ (επ.), Αθήνα 2001, 168, εικ. 2-5. Η ΙΔΙΑ, Ανασκαφή στο ναό Αγίων Πέτρου και Παύλου, στο: *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα*, 200-201, εικόνα στη σελ. 202.

325. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ (επ.), *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών*, 33.

326. Ξ. ΑΡΑΠΟΠΙΑΝΝΗ, Ανασκαφή στην Κάντζα Αττικής, στο: *Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής* (Καλύβια Αττικής 25-28 Οκτώβρη 1985), Καλύβια 1986, 256-260, εικ. 3-8.

327. GRANDSTREM – MEDVEDEV – PAPACHRYSSANTHOU, *Praktikon*, A1, 14, 29, B1, 10.

αναμένεται ότι θα μνημονευόταν ρητά η χρήση κατοικίας στην ύπαιθρο με ανάλογο όρο. Στο χωριό Θρόνοι η *καθέδρα* συνοδεύεται από *πατητήριο*, στοιχείο που μας δίνει την εικόνα ενός μικρού παραγωγικού συνόλου.

Όσον αφορά στα κτίρια εργαστηριακής ή βιοτεχνικής χρήσης, η εικόνα θα διαφωτισθεί όταν δημοσιευθούν τα πρόσφατα ανασκαφικά ευρήματα, που περιλαμβάνουν έναν κεραμικό κλίβανο στο Μαρούσι, δύο ληνούς στη Δροσιά και τρεις στον Ελαιώνα. Αν και μάλλον συγκυριακή, η μοναδική περίπτωση του κλιβάνου δείχνει πενιχρή παρουσία τέτοιων δραστηριοτήτων στα περίχωρα και οφείλεται πιθανώς στη συγκέντρωσή τους μέσα στο οικονομικό και εμπορικό κέντρο της περιοχής, την Αθήνα, όπως υποδεικνύει ο μεγάλος αριθμός μεσοβυζαντινών κεραμικών κλιβάνων που έχουν εντοπισθεί στην πόλη³²⁸. Αντίθετα, τα περισσότερα ελαιοπιεστήρια και πατητήρια (ληνοί) βρίσκονταν στην ύπαιθρο, κοντά στον τόπο παραγωγής, μία άποψη του Χαράλαμπου Μπούρα³²⁹ την οποία ενισχύουν τόσο τα τελευταία ευρήματα, όσο και η προαναφερόμενη μνεία *πατητηρίου* στο χωριό Θρόνοι.

Πλούσια είναι αναμφίβολα η εικόνα για το κεφάλαιο της ναοδομίας, που αντιπροσωπεύεται στην εξεταζόμενη περιοχή με δεκαεννέα μνημεία, σωζόμενα σε καλή κατάσταση ή με μετασκευές, και ορισμένα που έχουν καταστραφεί. Στην πλειονότητά τους, οι ναοί αυτοί ανεγέρθηκαν ως καθολικά μονών και αντιπροσωπεύουν την ποιοτική αρχιτεκτονική της εποχής· όπως έχει ήδη σημειωθεί, δεν έχουν διασωθεί ούτε αναγνωρισθεί δείγματα ναών που θα εξυπηρετούσαν τους αγροτικούς οικισμούς, ελάχιστες δε είναι οι περιπτώσεις μεμονωμένων παρεκκλησίων της υπαίθρου.

Οι φορείς της ναοδομικής δραστηριότητας στην περιοχή παραμένουν σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις άγνωστοι, καθώς δεν έχουν σωθεί επιγραφές ή άλλες πηγές σχετικά με κτίτορες και χορηγούς που είχαν την πρωτοβουλία της ανέγερσης των μνημείων –η περίπτωση του Δαφνίου είναι χαρακτηριστική. Μόνο στη μονή του Κυνηγού, στο όριο της περιόδου, μαρτυρούνται επιγραφικά δύο μοναχοί οι οποίοι ενέχονταν

328. Τα ευρήματα αυτά συγκεντρώνει και σχολιάζει ο ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 112-113. Ειδικά για τους κλιβάνους στο οικόπεδο “Μακρυγιάννη”, βλ. Ν. ΣΑΡΑΓΑ, *Εργαστήρια κεραμικής βυζαντινών χρόνων στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, στο: Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αιώνας*, Αθήνα 2004, 257-278.

329. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 115.

στην ίδρυσή της και την ολοκλήρωση του καθολικού: ο Λουκάς, που αναφέρεται ως κτίτωρ και υπήρξε πριν ηγούμενος στη μονή Αγίου Γεωργίου του Κεραμεικού, και ο Φιλόσοφος (και οι δύο ενταφιάσθηκαν το 1234/5 σε κοινό μνημείο). Ένας άλλος μοναχός, ο Νικόλαος, φαίνεται να σχετίζεται με την ίδρυση του χαμένου σήμερα ναού της Θεοτόκου στην περιοχή του Μαρουσιού το 850³³⁰. Από το μικρό, αποσπασματικό αυτό δείγμα, ο μοναχισμός αναδεικνύεται ως πρωταγωνιστικός παράγοντας της οικοδομικής δραστηριότητας.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος που κυριαρχεί είναι αυτός του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο, σε παραλλαγές. Αντιπροσωπεύονται ο οκταγωνικός (Δαφνί), ο σύνθετος με συνεπτυγμένο ιερό βήμα (Πετράκη), ο ημισύνθετος (Καισαριανή), ο απλός τετρακίδιος (Αγία Θέκλα), ο τετράστυλος (Ομορφοκκλησιά), ο δικιδόνιος (Αγία Τριάδα Γουδή, Ομολογητές), ο δίστυλος (Κυνηγός) και ο συνεπτυγμένος (Άγιος Νικόλαος Σπηλιάς Πεντέλης). Υπάρχουν επίσης δύο παραδείγματα του λεγόμενου μεταβατικού τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου (Φραγκοκκλησιά Πεντέλης και Φραγκοκκλησιά Καισαριανής). Από άλλους τύπους, απαντούν τέσσερις περιπτώσεις μονόχωρων δρομικών ναών, από τις οποίες οι δύο αβείαιες. Η ελλιπέστατα γνωστή περίπτωση της μεσοβυζαντινής φάσης της τρίκλιτης βασιλικής του Αλίμου, μαζί με τον κοιμητηριακό ναό της μονής Δαφνίου, αποτελούν τα μόνα δείγματα της περιορισμένης διάδοσης του τύπου κατά την περίοδο αυτή. Η πρακτική της ανοικοδόμησης ναών στα ερείπια παλαιοχριστιανικών βασιλικών είναι κοινή κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, όπως δείχνουν στην περιοχή της Αττικής οι περιπτώσεις των βασιλικών των Καλυβίων Κουβαρά³³¹, της Σταμάτας (από τον 11ο αι.)³³², του Λαυρεωτικού Ολύμπου (πριν

330. Η περίπτωση αυτού του ναού θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως μια ένδειξη μέριμνας για την ανασυγκρότηση της αγροτικής υπαίθρου της Αθήνας μέσω της ναοδομικής δραστηριότητας.

331. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Συμπληρωματικά περὶ τῆς βασιλικῆς τῶν Καλυβίων Κουβαρά, *ΕΕΒΣ* 9 (1932), 440-445. Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, Εκκλησίες από την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο στην περιοχή Καλυβίων, στο: *Πρακτικά Α΄ Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής* (Καλύβια Αττικής, 19-21 Οκτώβρη 1984), Καλύβια 1985, 191-192, εικ. 20-21. Η χρονολόγηση της μεσοβυζαντινής φάσης δεν έχει προσδιοριστεί με ακρίβεια.

332. Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, Παλαιοχριστιανική βασιλική στή θέση «Μυγδαλέζα» Άττικής, *ΑΕ* 1980, 95, εικ. 2, πίν. 19α.

από τον 12ο αι.)³³³ και της Ελευσίνας³³⁴, και συνήθως τα νέα κτίσματα καταλαμβάνουν το κεντρικό μόνον κλίτος των παλαιότερων μνημείων³³⁵.

Όλοι οι παραπάνω ναοδομικοί τύποι απαντούν την ίδια περίοδο στην Αθήνα³³⁶. Όπως επιβεβαιώνουν τα μορφολογικά και τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά τους³³⁷, τα σχέδια, οι τεχνίτες και τα υλικά προέρχονται από την πόλη. Ιδιαίτερη σημασία ανάμεσα στα μνημεία του πεδίου έχει το καθολικό της μονής Πετράκη, που πιθανώς αποτελεί, σύμφωνα με τον Χαράλαμπο Μπούρα, τον πρώτο ναό με τον οποίο εισάγονται κωνσταντινουπολίτικες αρχιτεκτονικές ιδέες στη νότια Ελλάδα, πριν ακόμη από την Παναγία της μονής του Οσίου Λουκά³³⁸. Σε αυτή την περίπτωση, τεκμηριώνονται άμεσες επαφές της Αθήνας με τη βυζαντινή πρωτεύουσα και τις εκεί εξελίξεις στο πεδίο της ναοδομίας.

Δύο είναι τα κύρια στοιχεία του διακόσμου των παραπάνω μνημείων, τα αρχιτεκτονικά γλυπτά και η εντοίχια ζωγραφική. Από τα πρώτα έχουν διατηρηθεί στην αρχική τους θέση ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη δομικού κυρίως χαρακτήρα, όπως υπέρθυρα, πλαίσια θυρών, κιονόκρανα, επιθήματα κιονίσκων και κοσμήτες. Το σημαντικότερο στοιχείο του γλυπτού εξοπλισμού των ναών, τα τέμπλα, έχουν σε όλες σχεδόν τις εξεταζόμενες περιπτώσεις καταστραφεί και διαρπαγεί· στα καθολικά του Κυνηγού και της Καισαριανής έχουν αναστηλωθεί σε νεώτερους χρόνους, ενώ το τέμπλο του Δαφνίου έχει αναπαρασταθεί σχεδιαστικά, βάσει των σωζόμενων τμημάτων του. Πολύ περισσότερα όμως είναι τα κάθε είδους γλυπτά που σώζονται επαναχρησιμοποιημένα σε μεταγενέστερα κτίσματα ή ως απλά συλήματα, με άγνωστη την αρχική θέση τους. Ο αριθμός τους είναι ενδεικτικός της θέσης της Αθήνας ως ενός από τα

333. Ν. Χ. ΚΟΤΖΙΑΣ, Άνασκαφάι τῆς βασιλικῆς τοῦ Λαυρεωτικοῦ Ὁλύμπου, ΠΑΕ 1952, 92, 128, σχ. 2. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, Εκκλησίες Καλυβίων, 199.

334. Ενδείξεις μεσοβυζαντινῆς φάσης ἐπισημάνθησαν στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ τοῦ μεταβυζαντινοῦ ναΐσκου τοῦ Ἁγίου Ζαχαρία, που καταλαμβάνει τὸ κεντρικὸ κλίτος τῆς βασιλικῆς (Π. ΛΑΖΑΡΙΑΔΗΣ, ΑΔ 24 (1969), Β'1, 98, πίν. 76 γ).

335. Ιδιαίτερη εἶναι ἡ περίπτωση τῆς μεγάλης πεντάκλιτης βασιλικῆς τῶν Αἰγιοσθένων, τα ερείπια τῆς ὁποίας μετασκευάσθησαν σε μοναστηριακὸ συγκρότημα κατὰ τὸν 11ο-12ο αἰ., με τὸ μικρὸ τρίκογχο καθολικὸ στὴ θέση τοῦ βήματος (Α.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Άνασκαφῆ τῆς βασιλικῆς τῶν Αἰγιοσθένων, ΠΑΕ 1954, 140, εἰκ. 13).

336. ΜΠΟΥΡΑΣ, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, 245-246.

337. ΜΠΟΥΡΑΣ, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, 246-250.

338. ΜΠΟΥΡΑΣ, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, 246.

σημαντικότερα κέντρα μαρμαρογλυπτικής στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο αυτή³³⁹. Τα έργα από τα περικόρα της πόλης εντάσσονται στην καλλιτεχνική παραγωγή αθηναϊκών εργαστηρίων και ντόπιων τεχνιτών, και καταδεικνύουν το εύρος και την ποικιλία της.

Από τον ζωγραφικό διάκοσμο των μεσοβυζαντινών ναών του πεδίου δεν έχει σωθεί σχεδόν τίποτε, με εξαίρεση τα πολυτελή ψηφιδωτά του Δαφνίου, ένα μείζονος σημασίας έργο που αντιπροσωπεύει την τέχνη της Κωνσταντινούπολης και δεν μπορεί ασφαλώς να θεωρηθεί ενδεικτικό του επιπέδου της καλλιέργειας της εντοίχιας ζωγραφικής στα περικόρα της Αθήνας. Από τους άλλους ναούς της περιοχής, σε ορισμένους μόνον καταγράφονται ελάχιστα σπαράγματα ή αβέβαια ίχνη τοιχογραφιών. Τα δείγματα που αντέγραψε ο Carl Poppe στον Άγιο Λουκά στα Πατήσια περιλαμβάνουν κυρίως διακοσμητικά θέματα, τα οποία δεν φαίνεται να έχουν αναπαραχθεί πιστά. Η μόνη εικονιστική παράσταση ανάμεσά τους, ενός μετωπικού αγίου μέσα σε πλαίσιο, ενδιαφέρει κυρίως για την παρουσία ταινίας ψευδοκουφικού διακόσμου στο πεταλόμορφο τόξο της επίστεψης. Ζωγραφικά ψευδοκουφικά κοσμήματα έχουν βρεθεί επίσης σε επίκρανα παραστάδων του εξωνάρθηκα του καθολικού της μονής Δαφνίου³⁴⁰.

Στο κεφάλαιο της μοναστηριακής αρχιτεκτονικής, έχουν διασωθεί ελάχιστα κτίσματα από τα οικοδομικά συγκροτήματα που περιέβαλαν τα καθολικά. Μόνο στη μονή Δαφνίου διατηρήθηκε ο αρχικός οχυρός περίβολος, που διακρίνεται για την στιβαρή και άρτια κατασκευή του, με προεξέχοντες πύργους, καλά προστατευμένες πύλες και εσωτερικό περιδρομο· είναι προφανές ότι δεν προοριζόταν να προφυλάσσει μόνο το μοναστήρι, αλλά εξυπηρετούσε την επιτήρηση και την άμυνα, σε περίπτωση κινδύνου, του ομωνύμου περάσματος. Ο κύριος, δυτικός πυλώνας του Δαφνίου προστατευόταν στη βάση ενός πύργου, με διπλές θύρες, και ο ανατολικός οδηγούσε σε μακρύ διαβατικό. Αυτή η αμυντική μέριμνα δεν απαντά στο μεταγενέστερο πυλώνα της μονής του Κυνηγού, που έχει τη μορφή ενός συνεπτυγμένου προπύλου με διακοσμητικό

339. Για την Αθήνα ως κέντρο της μεσοβυζαντινής γλυπτικής δεν υπάρχει ειδική μελέτη· βλ. πρόχειρα ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, όπου συγκεντρώνονται πολυάριθμα γλυπτά τοπικής παραγωγής, και ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 250-251, ειμ. 238-242, όπου γενικές παρατηρήσεις.

340. ΣΠΚΑΣ, *Στερέωσις καὶ ἀποκατάστασις*, 41-42, πίν. 7.1 και 8.1.

πρωτίστως χαρακτηρήρα. Η ερειπωμένη μοναστηριακή τράπεζα του Δαφνίου, που είναι και πάλι η μόνη σωζόμενη, δεν μπορεί να χρησιμεύσει για τη διατύπωση παρατηρήσεων σχετικά με τα κτίσματα αυτής της κατηγορίας στον εξεταζόμενο χώρο, καθώς προοριζόταν να καλύψει τις ανάγκες μιας μονής με ιδιαίτερα δεδομένα ως προς το μέγεθος και τις δυνατότητες της. Από τις δύο περιπτώσεις μοναστηριακών λουτρώνων, της Καισαριανής και του Δαφνίου, με επαρκώς γνωστό μόνο τον πρώτο, συνάγεται το υψηλό επίπεδο της οργάνωσης του μοναχισμού στην περιοχή.

Τα στοιχεία που εξετάστηκαν παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η αθηναϊκή πεδιάδα με τα γύρω της βουνά υπήρξε κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο χώρος κατεξοχήν αγροτικός, με καλλιέργειες και άλλες δραστηριότητες (κτηνοτροφία, εκμετάλλευση δασικού πλούτου, μελισσοκομία) που κάλυπταν διατροφικές αλλά και βιοτεχνικές ανάγκες των κατοίκων της και της ίδιας της πόλης. Ο πληθυσμός των ελεύθερων χωρικών και των δουλοπάροικων, στον οποίο βασίσθηκε η ανάπτυξη της περιοχής ήταν εγκατεστημένος στους μικρούς οικισμούς και τα μοναστήρια της υπαίθρου, αλλά υπήρχαν και μεμονωμένες παραγωγικές μονάδες. Τα υλικά τεκμήρια των οικισμών αυτών και της αγροτικής ζωής είναι μεν πενιχρά, αλλά ενδεικτικά κυρίως της παραγωγικής διαδικασίας, με σημαντικότερους τους πολυάριθμους σιρούς και τα δείγματα ληνών που ανασκάφηκαν πρόσφατα. Από τα μοναστήρια έχουν διατηρηθεί καθολικά και λίγα βοηθητικά κτίσματα, αντιπροσωπευτικά της δυναμικής εμφάνισης του μοναχισμού στην περιοχή κατά τον 10ο αι. και της έντονης παρουσίας του μέχρι το τέλος της περιόδου. Τα μνημεία αυτά αντιπροσωπεύουν επίσης την τοπική καλλιτεχνική παραγωγή (με εξαίρεση το Δαφνί) που από την Αθήνα εξακτινωνόταν στην περιφέρειά της. Πληθωρική –έστω και με τη μορφή κυρίως συλημάτων– είναι η παρουσία της αρχιτεκτονικής γλυπτικής, η οποία άκμαζε στην πόλη.

Τα αρχαιολογικά τεκμήρια υποδεικνύουν ότι η περιοχή του πεδίου γνώρισε τη μεγαλύτερη ανάπτυξή της κυρίως κατά τον 11ο αι., όπως ισχύει και για την πόλη της Αθήνας³⁴¹. Σε αυτό συνετέλεσαν παράγοντες με γενικότερη αξία, όπως η εσωτερική ασφάλεια, η δημογραφική άνοδος και η ακμή της αγροτικής οικονομίας στο βυζαντινό κράτος.

341. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 262-263.

Η επανεγκατάσταση στην παράκτια ζώνη, με τα μεγάλα αγροτικά ή κτηνοτροφικά συγκροτήματα, αποτυπώνει την εξάπλωση των παραγωγικών δραστηριοτήτων και, ίσως, την ανάγκη για περισσότερο χώρο προς εκμετάλλευση. Η χρονολόγηση σημαντικού μέρους των σωζόμενων μοναστηριακών καθολικών στην ίδια περίοδο, εντάσσεται στη σύγχρονη άνθηση της ναοδομίας, όχι μόνο σε τοπικό αλλά και σε ευρύτερο επίπεδο, με επίκεντρο τα μοναστήρια³⁴².

---

342. C. MANGO, Les monuments de l'architecture du XIe siècle et leur signification historique et sociale, *TM* 6 (1976), 352-355.

1. Χάρτης του αθηναϊκού πεδίου κατά τα τέλη του 19ου αι., του J. Kaupert.

2. Τμήμα μεσοβυζαντινού επιστυλίου ή κοσμητή εντοιχισμένο στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στο Μενίδι (© Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

3. Ανάγλυφα μέλη μεσοβυζαντινού τέμπλου επαναχρησιμοποιημένα στο ναό του Ταξιάρχη στη θέση Καμάρι της Πεντέλης (© Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

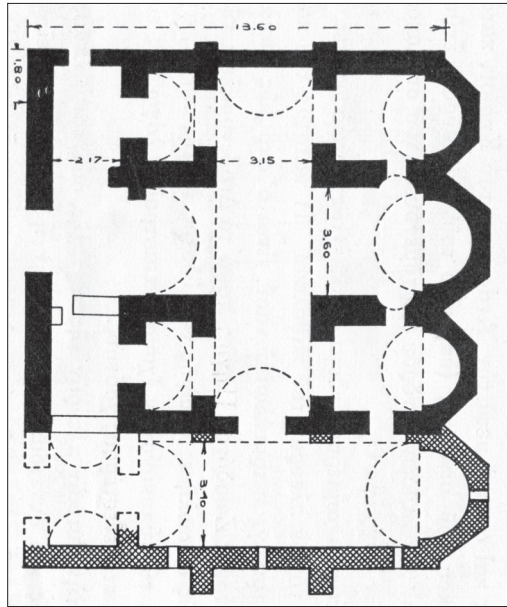

4. Σιρός με διατηρημένο στόμιο, από το Μαρούσι (ανασκαφή Αττικής Οδού, 2001).

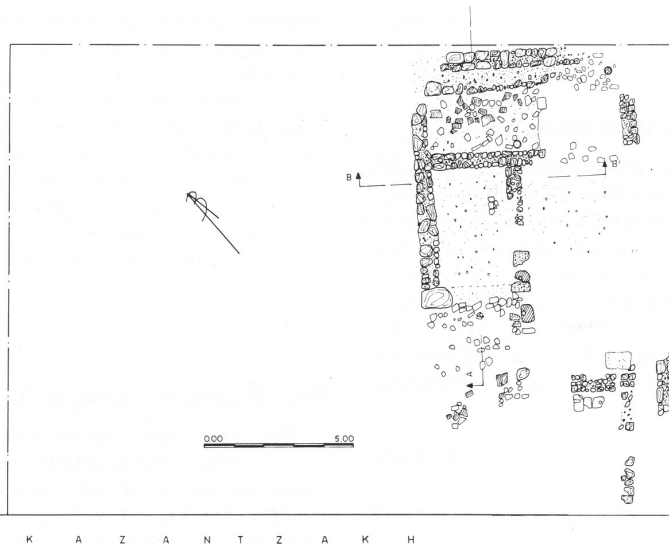

5. Επιστύλιο του 9ου-10ου αι. από τους Ταξιάρχες στην Κυψέλη (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 132, εικ. 168).

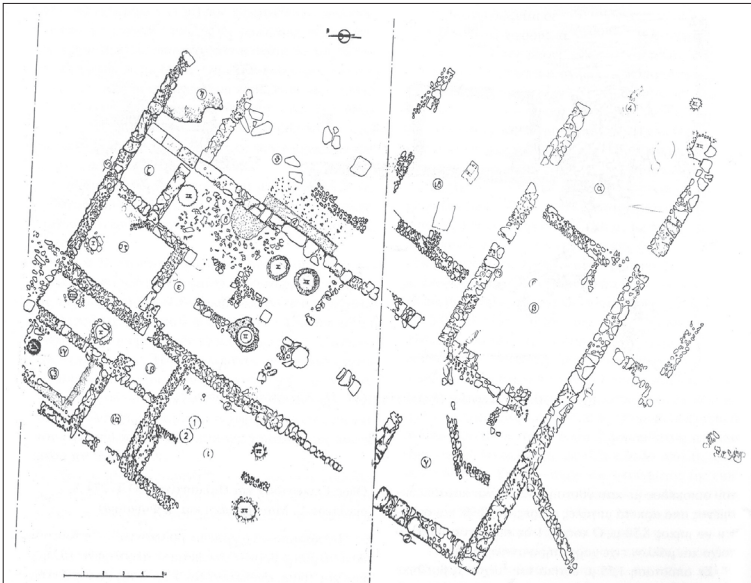

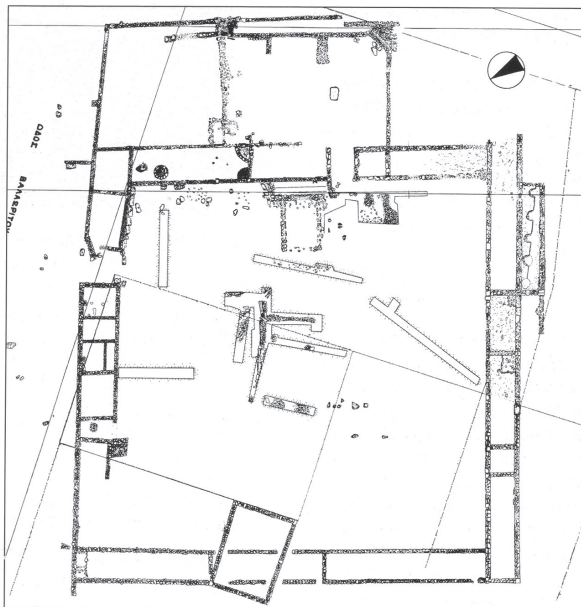
6. Η Φραγκοκκλησιά κοντά στη μονή Καισαριανής, σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός μεταβατικού τύπου, κάτοψη (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία*, 164, εικ. 219).

7. Μεσοβυζαντινή αγροικία στο Άνω Καλαμάκι, κάτοψη (Κ. ΚΑΖΑ, *ΑΔ* 38 (1983) Β'1, 47, σχ. 2).

8. Μεσοβυζαντινό κτήριο επί των οδών Ελικωνιδών και Παλαιστήνης στον Άλιμο, κάτοψη (Κ. ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ΑΔ 44 (1989) Β' 1, 58, σχ. 5).

9. Μεσοβυζαντινό κτήριο στη θέση Καρβελά της Άνω Γλυφάδας (Κ. ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ΑΔ 56-59 (2001-2004) Β' 1, Αττική, 472, εικ. 35).

THE ATHENIAN PLAIN IN THE MIDDLE BYZANTINE ERA (9TH-12TH C.).

The *Pedion* that surrounds Athens played a vital role in the evolution of the city throughout the centuries. The present paper focuses on the state of this area during the middle Byzantine era, on the basis of the published archaeological data and the few written sources. The life during this period developed in small settlements and monasteries, located away from the coastline, often at the site of ancient demes. The peasantry cultivated especially olive trees and vineyards, while cutlery and bee-hiving flourished too. The rather poor vestiges of houses and other secular structures allow just a few comments on the daily life built environment of the region. On the contrary, the surviving monasteries' *katholika* represent the developments in qualitative architecture and the adjacent arts, i.e. mural painting and architectural sculpture, as these were cultivated in the city of Athens, from which they were then dispersed to the countryside of Attica.